

78

ХРОНІКА 2000

Пантелеймон

КУЛІШ:

письменник,

філософ,

громадянин

Український
культурологічний альманах.
Видається з 1992 року.
Виходить 4 рази на рік.
Випуск 78.
Рік видання XVIII

Хроніка 2000

ПАНТЕЛЕЙМОН КУЛІШ:
письменник, філософ, громадянин
До 190-річчя від дня народження П. О. Куліша

Автор проекту
А. В. Толстоухов
(за підтримки депутатської групи
Верховної Ради України «Спадщина»)

РЕДКОЛЕГІЯ:

Юрій БУРЯК
(головний редактор)
Ігор ГИРИЧ
(заст. головного редактора)
Микола ЖУЛИНСЬКИЙ
Володимир ЗАГОРІЙ
Юрій КОЧУБЕЙ
Анатолій МАКАРОВ
Олександр МЕЛЬНИК
Дмитро НАЛИВАЙКО
Володимир ПАНЧЕНКО
Михайло СЛАБОШПИЦЬКИЙ
Євген СТАНКОВИЧ
Анатолій ТОЛСТОУХОВ
Андрій ЧЕБИКІН
Василь ЧЕРНЕЦЬ
Науковий консультант,
упорядник ілюстративного
матеріалу:
Олесь ФЕДУРЮК
Художнє оформлення:
Сергій АЛІЄВ
Текстолог:
В'ячеслав ВИШНЕВИЙ
Верстка:
Олеся УРБАНСЬКА

ЗМІСТ

ХРОНОГРАФ

Анатолій Толстоухов. Один із пророків України3

Твори Куліша

**Літературознавство,
театрознавство,
публіцистика**

«Кочубей, генеральний судья». Историческая повесть Николая Сементовского ...6
Об игре г. Артемовского в малороссийской опере «Москаль-чаривный»8
Дві мови: книжна і народня12
«Хохлацькі співки» Крутоярченка. СПб., 1858 г.24
Взгляд русского на польский журнал «Слово» («Slowo»)28
Обзор украинской словесности
Котляревский32
Артемовский-Гулак61
Ответ московскому «Дню»97
Украинофилам102
До Щасного Саламона, прочитавши його «Коломийки і шумки»121

Фонд
сприяння
розвитку
мистецтв

КИЇВ
2009

Нарис історії словесності русько-української. Погляд на занедбанню народньої мови	125
Герценів «Дзвін»	135
Гадки при святкуванні осьмих роковин Шевченкової смерті	139
Зазивний лист до української інтелігенції	148
Крашанка русинам і полякам на Великдень 1882 року	163

Спогади

Воспоминание русского о польском археологе Константине Свидзинском	183
Как у нас гибнут горячие люди. Воспоминания о Петре Яковлевиче С***	188
Воспоминания о Николае Ивановиче Костомарове	205
Брошенный из-за угла камень	230

Листи

Олександр Лотоцький. П. О. Куліш та М. П. Драгоманов у їх листуванні	231
--	-----

Спогади про Куліша

Михаїл Чалый. Юные годы П. А. Кулиша	252
Лев Жемчужников. Мои воспоминания из прошлого (Уривки)	261
Іван Нечуй-Левицький. [Спогади]	278
Николай Стороженко. Мое знакомство с П. А. Кулишем	285
Мусій Кононенко. Пантелеймон Куліш	291
Александра Слинко, Анна Половина. Воспоминания детства о дяде П. Кулише	293

Дослідження

Орест Левицький. «Украинофилам» (Невідомий твір П. Куліша)	299
Євген Маланюк. В Кулішеву річницю	306
Микола Глобенко. В дисгармонії	316
Василь Івашиків. Український фольклор у записах і дослідженнях Куліша	329
Володимир Яцюк. Шевченко і Куліш: Художницькі діалоги	370
Олесь Федорук. Куліш і Забіла: До історії особистих взаємин та літературних взаємооцінок	411
Віктор Дудко. Куліш і Тургенев	431
Олексій Ясь. Історичне письмо Куліша у світлі його інтелектуальних трансформацій	459
Олесь Федорук. Післямова	529

CONTENTS

CHRONOGRAF

Tolstoukhov A. One of the Ukrainian prophets	3
--	---

WORKS OF KULISH

Literary criticism, drama studies, publicism

«Kochubey, Judge General». Historical narrative of Nicholay Sementovskiy	6
About performance of Mr. Artemovskiy in Small-Russian opera «Moscalsorcerer»	8
Two languages: bookish and folk	12
Krutoyarchenko's «Khokhlak tunes». SPb., 1858	24
Russian's view on Polish magazine «Słowo»	28
The review of Ukrainian literature	
Kotlarevskiy	32
Artemovskiy-Gulak	61
A reply to Moscow gazette «Den'»	97
To Ukrainophiles	102
To Salamon Shchasnyy, after perusal his «Kolomyiki and shumki»	121
An essay on history of Rus'-Ukrainian literature. A view on disdain to folk language	125
Herzen's «Dzvin» (The Bell)	135
Reflections during celebrating eighth anniversary Shevchenko's death	139
An appealing letter to Ukrainian intellectuals	148
A coloured egg to Rusins and Poles at Eastertide 1882	163

Memoirs

Russian man's recollection about Polish archaeologist Konstantyn Svidzin'ski	183
How hot people lose their life in our country. Memoirs about Piotr Yakovlevich S***	188

Recollections about Nicholay Ivanovich Kostomarov	205
A stone thrown by the sly	230

Letters

Lototskiy O. P. O. Kulish and M. P. Dragomanov in their correspondence	231
--	-----

RECOLLECTIONS ABOUT KULISH

Chalyy M. Young years of P. A. Kulish	252
Zhemchuzhnikov L. My reminiscences from the past [<i>Fragments</i>]	261
Nechuy-Levytskiy I. [<i>Memoirs</i>]	278
Storozhenko N. My acquaintance with P. A. Kulish	285
Kononenko M. Panteleimon Kulish	291
Slin'ko A., Polovina A. Recollections from childhood about our uncle P. Kulish	293

RESEARCHES

Levyts'kiy O. «To Ukrainophiles» (Unknown work of P. Kulish) ...	299
Malaniuk E. At Kulish's anniversary	306
Globenko M. In disharmony	316
Ivashkiv V. Ukrainian folk legends in records and essays of Kulish	329
Yatsiuk V. Shevchenko and Kulish: artist's dialogues	370
Fedoruk O. Kulish and Zabyla: For history of personal relations and literal inter-estimations	411
Dudko V. Kulish and Turgenev	431
Yas' O. Historical writing of Kulish in the light of his intellectual transformations	459
Fedoruk O. Afterword	529

Історичне письмо Куліша у світлі його інтелектуальних трансформацій

Серед українських істориків-романтиків, яким зазвичай властиві багатоманітні сполучення дослідницьких практик (етнографічна, мовна, літературна, археографічна, археологічна, антикварна та ін.), творчість Пантелеймона Куліша вражає своєю розмаїтістю і неподільним з'єднанням різних компонентів.

Приміром, дивує різноманітне і незвичайне поєднання його громадських, інтелектуальних та культурних ролей: письменник, публіцист, перекладач, просвітник-популяризатор, мислитель-інтелектуал та провідник національно-визвольного руху і водночас оригінальний дослідник-аматор, який залишив на полі академічної історіографії яскравий, неповторний слід. Недаремно знаний дослідник інтелектуальної біографії та спадщини цього українського мислителя Євген Нахлік висловлює думку про синкретичність його світогляду¹.

Взагалі П. Куліш посідає унікальне місце як в українському громадському житті XIX ст., так і в тодішньому романтичному історіописанні. Адже він, за висловом англійського історика Девіда Сондерса, був однією з ключових фігур української мисливщини середини XIX ст.²

Зазначимо, що одеський історик Олексій Маркевич тримався думки про П. Куліша як «найсильнішого з південноруських романтиків»³.

Заразом Д. Багалій відзначав, що П. Куліша не можна назвати «присяжним істориком», себто професійним науковцем⁴. Російський учений О. Пипін уважав, що «Куліш ніколи не був ні чистим етнографом, ні чистим істориком (тут і далі курсив наш, якщо не зазначено інакше. — О. Я.) — до історії й етнографії він вносив поетичне збудження...»⁵.

Зрештою, контексти історичного письма П. Куліша як нефахового, точніше приватного, вченого мають самотутні, часто незвичайні виміри, які складно вкласти в стильові канони. Тож

П. Куліш як історик привертає увагу специфічними інтелектуальними поворотами думки, дивовижною, як на ті часи, світоглядною еволюцією, цікавими мисленнєвими сполученнями, здатністю до інтуїтивного проникнення в сутність світу минувшини, егоцентричною вдачею, масштабною та різноманітною творчою спадщиною тощо.

Історичні студії П. Куліша цікаві, як мінімум, із кількох перспектив.

З одного боку, вони репрезентують у його особі чільного представника романтичної історичної думки 1840–1850-х років. З другого, в письмі зрілого П. Куліша спостерігаємо конфронтацію пізнього романтизму, пов'язаного з позитивістськими вкрапленнями та цивілізаційно-культурницькими мотивами, з козакофільською візією української історії раннього П. Куліша.

Більше того, змагання таких різнорідних, строкатих інтелектуальних і культурницьких впливів сягнуло апогею у знаменитій авторській ревізії власних історичних поглядів, зокрема колишньої апології козацько-гетьманської минувшини, яка сталася в 1870-х роках.

Зауважимо, що ця самотутня інтелектуальна і світоглядна метаморфоза П. Куліша й досьогодні перебуває у сфері зацікавлень багатьох науковців, які продукують різноманітні тлумачення, пояснення й інтерпретації⁶.

Між козакофільством та культурництвом. Історичні погляди та світосприйняття П. Куліша (1840-ві — початок 1860-х років)

Вважають, що погляди та світосприйняття П. Куліша формувалися спершу в руслі традиційного романтичного козакофільства з надзвичайною увагою до творчої та конструктивної ролі цієї спільноти в українській історії. Подібно до інших романтиків він акцентував увагу на різномітних виявах дії масового героя на історичній авансцені, на «пам'ятках духу народного», які розглядалися ним як найвища цінність у вивченні минувшини⁷.

Хоч би як там було, П. Куліш, як і більшість українських діячів середини XIX ст., складає відповідну данину мовній програмі романтизму, зокрема збирає етнографічні й фольклорні джере-

ла, вивчає літописи. Саме він дав назву одній із найвідоміших пам'яток українського літописання — літопису Самовидця⁸.

Крім того, молодий дослідник виступає не тільки як збирач, а й як упорядник етнографічних матеріалів із широкими видавничими планами. Зокрема, частина цього набутку П. Куліша була опублікована в збірці «Украинские народные предания» (М., 1847), яку вилучили і конфіскували з огляду на арешт та заслання її укладача. Тому вона побачила світ тільки 1893 р.⁹

Щодо української історії, то остання попервах відтворювала-ся молодим П. Кулішем у міфологізованому вигляді з опертям на фольклорну й етнографічну основу, з наслідуванням деяких сюжетів «Истории русов», з численними християнськими мотивами тощо.

Наприклад, він запозичує одну з провідних тез цього історико-політичного трактату, а саме — думку про рівноправне входження українських земель до державного об'єднання з Польщею¹⁰. «От-то где-то и мы пристали разом за Литвинами до Поляков, все-таки як *ровние до ровних и вольний до вольных*», — відзначає автор на сторінках стилізованої під народні думи історичної поеми «Україна. Од початку Вкраїни до Батька Хмельницького» (1843)¹¹.

Цю тезу П. Куліш майже дослівно відтворить і в рукописі своєї «Книги о ділах народу українського і славного Війська козацького Запорозького» (1843)¹².

Первісним творчим орієнтиром молодому письменнику, як і М. Костомарову, були відомі видання М. Максимовича. Зокрема, збірка «Украинские народные песни», видана М. Максимовичем 1834 р., в автобіографічному творі «Жизнь Куліша» (1868) названа «первою над усіма іншими» книгами¹³.

Проте історичні погляди письменника-початківця й етнографа вже на той час вирізнялися певною своєрідністю. Зокрема, О. Оглоблин обстоював тезу, що П. Куліш не був прихильником народоправства. Натомість він уважав, що цей історик-аматор був державником, хоч і «старого зразка», позаяк «*над ним тяжіла ще стара схема українського історичного процесу*, й Куліш невтомно шукає в українському минулому тих сил, що творили українську державність, або тих, що її руйнували»¹⁴.

Наслідком таких дослідів, твердив О. Оглоблин, стала ідеалізація чужої — польської та російської державності в Україні. «Ін-

шим шляхом, ніж Костомаров, Куліш дійшов до думки про недержавну українську націю...», — зазначає вчений¹⁵.

На думку Є. Нахліка, в «Повести об украинском народе» (1846) вперше, після «Истории русов», була представлена «нова політизована історія України» з прогностичним передбаченням майбуття — ліквідацією кріпацтва та відновленням української державності¹⁶.

Водночас історична візія раннього П. Куліша була однозначно скерована на репрезентацію козацької слави та героїки на теренах української минувшини в контексті її протиставлення до буття тодішньої Малоросії. «Проте незважаючи на те, що слава наша ще недавно гриміла по всьому світу, та вже лише небагато з нас знають, що значить Гетьманщина, що значить Україна, що значить козацтво», — пише автор у передмові до «Книги о ділах народу українського...»¹⁷.

Зазначимо, що саме ці патріотичні настрої та апологія козацької славетності закидалися письменнику російськими чиновниками під час слідства у справі кирило-мефодіївських братчиків.

Пізніше П. Куліш із нотками самоіронії та скепсису прокоментує свої перші романтичні експерименти на ниві історіописання, зокрема вищезгадану «Повість об украинском народе». «Се була одна з тих утопічних і фантастичних праць без критики, з яких позшивана в нас уся історія боротьби Польщі з Москвою. Козаки в ній виступали яко нація, а все те, що становить націю, ігнорувалось або відкидалось до суперечного табору. Усіх козацьких вояків помальовано тут людодіями, а самих козаків праведними мучениками і благородними патріотами», — зазначає історик у своєму автобіографічному творі 1882 р.¹⁸

Звісно романтичні устремління панували у творчих пошуках раннього П. Куліша. Припускають, що в 1840-х роках його історичні праці загалом відображали настрої київських інтелектуалів, які утворили Кирило-Мефодіївське братство¹⁹.

«Я дивився на Костомарова, як на майбутнього Тацита, він на мене — як на майбутнього Вальтера Скотта», — так згадував П. Куліш інтелектуальні устремління тієї доби²⁰.

Саме преклоніння П. Куліша перед В. Скоттом, на думку російського дослідника Б. Неймана, варто розглядати як визначальний чинник у формації його творчості²¹.

Зазначимо, що стосовно заснування товариства і своєї належності до кирило-мефодіївських братчиків П. Куліш посідав особну позицію. Зокрема, він наголошував, що не був серед його фундаторів і дізнався про братство пізніше. Відтак в автобіографічному «Історичному оповіданні» (1882) письменник стверджував, що «сю честь приписано мені не по правді»²².

Втім, романтичні інтенції, хоч і домінували в працях раннього П. Куліша, проте складали лише один шар із тих багатоманітних інтелектуальних, культурних і психологічних пластів, що формували неповторний візерунок його стилю мислення.

Зокрема, Є. Кирилюк уважав, що основа його світосприйняття — це «своєрідна романтична шелінгіансько-русоістична натурфілософія, поєднана з християнським “евангелізмом”, позбавленим, проте, всякої церковності»²³.

Інколи у творчості П. Куліша добачають впливи етики та пантеїзму Бенедикта Спінози²⁴.

Передусім, вирізняють елементи традиції неоплатонізму, яку Д. Чижевський характеризує як «філософію серця»²⁵. Імовірно, звідси походить думка про змагання між «внутрішнім» (серце) та «зовнішнім» (голова, розум), а також неоплатонічні ідеї про універсум, Боже Провидіння, духовність у світогляді П. Куліша.

Слід наголосити, що раціонально-просвітницький струмінь був досить помітним не тільки в тогочасній романтичній естетиці²⁶, а і в українському історіописанні загалом. Зокрема, пізньопросвітницькі складові посідають чільне місце у творчості М. Костомарова, М. Максимовича та інших українських романтиків.

Проте питання, наскільки дієвими були ці інгредієнти у творенні стильового профілю П. Куліша як приватного вченого, мабуть, є засадничим із перспективи потрактування його історичного письма та взагалі світосприйняття.

Власне, просвітницька проблематика пізніше проектувалася самим письменником щодо окреслення свого життєвого шляху. Остання неодноразово розглядається навіть у його прозових творах з автобіографічними мотивами та сюжетами.

Такими, приміром, є низка своєрідних автопроекцій у художніх творах, в яких проглядаються відомі дихотомії просвітницького мислення: архаїка/цивілізація, варварство/просвітництво і т. ін.

Наприклад, у повісті «Ульяна Терентьевна» П. Куліш протиставляє хутірську глухомань, у якій народився хлопчик Микола

(прообразом якого є сам автор), великим містам, мікросвіт яких представлений господарством та культурницьким укладом буття однойменної героїні твору (прототип поміщиці-сусідки Уляни Мужилівської)²⁷.

Зауважимо, що останню він означає як «панію великого коліна», а погляди, прищеплені йому У. Мужилівською, характеризує як аристократичні й ідеальні, які завдали йому пізніше чималої шкоди²⁸.

Цей контраст між старосвітським життям та міським культурництвом постає і на сторінках творів пізнього П. Куліша, приміром, у його «Хуторской философии и удаленной от света поэзии» (СПб., 1879), наклад якої (3 тис. примірників) повністю сконфіскувала російська цензура²⁹.

«У моєму дитинстві я був очевидцем вельми старовинних сцен, — пише письменник. — Люди, серед яких я обертався, були відсталі напівдворяни, малоосвічені попи, шкільні дяки й так звані в народі салогуби, дрібні торговці»³⁰. Відтак яскрава постать пані-ідеалістки різко вирізнялася на сірому тлі патріархального середовища занедбанії чернігівської провінції.

Таким чином, погляди молодого письменника формувалися не лише в контексті тогочасного романтичного історіописання, а й вплив преромантичного просвітництва у версії Й.-Г. Гердера та Ж.-Ж. Руссо, зокрема з акцентуванням уваги на національній самобутності народів і їхніх культур, на тезі про «природний стан» людини тощо³¹.

Думки про просвітницьке/вчительське/менторське призначення творчої особистості тою чи іншою мірою постійно побутують у текстах П. Куліша, зокрема досить часто проступають серед його авторських інтенцій.

Відомий дослідник В. Петров характеризує ці устремління письменника як повчальні, зокрема твердить, що П. Куліш прагнув відігравати роль ментора у взаєминах з іншими особами. «Він ніколи не сумнівався в бездоганності своїх порад і завжди намагався високо тримати свій престиж мудрого ментора», — зазначає вчений³².

Вважають, що саме ці настанови спонукали П. Куліша до захоплення працями Ж.-Ж. Руссо, в яких він відшукував споріднені мотиви³³.

Недаремно сам письменник згадував про цього мислителя як «найкращого приятеля» часів вигнання³⁴, себто тульського заслання (1847–1850). Відтак твори Ж.-Ж. Руссо не раз згадуються в його тодішньому листуванні³⁵.

Український мовознавець Юрій Шевельов висловлює думку, що в поведінці й світогляді П. Куліша поєднувалися ролі пророка і вчителя водночас. «Він пропонує, він застерігає, він кличе, радить, наказує, вимагає, втручається, картає, загрожує. Як *ветхозавітний пророк*, він один знає правду, путь спасіння й майбутнє. Але він також і *вчитель*, що дає своїм адресатам конкретні настанови, навіть конкретні завдання, що зробити, яку книгу прочитати і як її читати», — підкреслює вчений³⁶.

Врешті, призначення романтичного Пророка, що постає як посередник між вищим, сакральним та буденним, профанним, органічно сполучається з роллю просвітницького Вчителя-наставника у творчій особистості П. Куліша.

Вірогідно, саме з просвітницькими компонентами мислення й пов'язана його схильність до тотального моралізаторства, що побутувала в найрізноманітніших виявах. Її споглядаємо в психологічних відчуженнях, особистих взаєминах, суспільних практиках і навіть історичних візіях та світоглядному кредо.

Невипадково низка дослідників згадують про моралізацію й ідеологізацію почуттів П. Куліша (Є. Нахлік)³⁷, його моралістичну вдачу (В. Петров)³⁸ і навіть про «моралістичну теорію національної місії», яку убачають у романтичних пошуках «вищої правди» (В. Петров)³⁹.

Отож просвітницьке Моралізаторство сполучається в письменника й історика з романтичними прагненнями віднайти духовний, у певному сенсі, майже позачасовий Абсолют чи моральну Правду як універсальне мірило вартості і щодо світу минувшини, і стосовно тодішньої сучасності.

Відзначимо, що пошукування внутрішньої, моральної Правди сполучає П. Куліша, принаймні, в інтелектуальному сенсі з іншими українськими романтиками, зокрема з М. Костомаровим. Проте площини, або, точніше, контексти, таких пошуків суттєво різняться в цих, начебто близьких діячів, колишніх кирило-мефодіївських братчиків.

Якщо М. Костомаров, як фаховий історик, воліє обстоювати правду певного народу/нації, стану/соціальної спільноти, вре-

пшті окремої особистості, себто досить чітко локалізує межі її побутування, то пошуки П. Куліша не мають окреслених меж чи певних масштабів. Власне, вони скеровані у безмежжя!

Тим-то, правда в його уявленні виявляється в культурному / цивілізаційному поступі, просвітницькій/вчительській місії і навіть в осягненні вищого релігійного, духовного призначення. Такий підхід П. Куліш прагнув застосувати як до конкретних випадків та явищ тодішньої сучасності, так і стосовно світу минувшини.

Натомість М. Костомаров уважав недосяжним ідеал такої, майже абсолютної правди з перспективи дослідницьких практик на ниві історії, хоч і неодноразово апелював до волі Божого Провидіння у своїй творчості, зокрема в історичних працях. Водночас П. Куліш, попри свою поміркованість і раціоналізм, прагнув віднайти універсальне культурно-історичне й морально-етичне мірило вартості. Ця настанова є наскрізною у його творчості, зокрема в історичному письмі.

На цьому місці постає питання: чи не варто шукати витоки, принаймні, інтелектуальні, його контраверсійних історичних візій в означеному контексті?

Адже саме таке сполучення раціонально-просвітницьких і романтичних складових у стильовому профілі П. Куліша спричинилося до його доктринерства й різноманітних спроб формалізувати як дійсність, так і минувшину.

Приміром, В. Петров влучно називає його «людиною розрахунків і формул»⁴⁰, резонером й ідеологом, «прихильником педантичної абстрактності»⁴¹.

Проте П. Куліш не тільки прагне до універсального, цілісного й різнобічного осягнення дійсності, на що вказують його багатоманітні дослідницькі практики, а й намагається стилізувати та представити власні уявлення про минувшину/сучасність/майбуття у вигляді певних формул, тез та настанов.

Іншими складовими творчого феномену П. Куліша, на думку Є. Нахліка, є надзвичайна комунікативність та гетерогенність цієї особистості, яка формувалася в різних етнокультурних середовищах — українському, російському, польському та засвоювала досвід європейської, а в широкому сенсі — світової культури⁴². Відтак комунікативні здібності П. Куліша значною мірою нагадують успіхи молодого М. Максимовича,

особливо в його московську добу (1819–1834), зокрема його блискуче входження до тамтешніх літературно-мистецьких салонів і гуртків⁴³.

Однак, контакти М. Максимовича переважно обмежувалися персональними взаєминами лише серед російської й української громадськості. Натомість польські впливи часом розглядаються як визначальні в інтелектуальних і світоглядних трансформаціях П. Куліша, принаймні, на ниві українського історіописання.

Низка українських учених (Д. Дорошенко, М. Кордуба та ін.) твердять, що джерела перетворень його історичних візій слід шукати саме на польських теренах. Зокрема, йдеться як про персональні впливи відомих польських діячів (М. Грабовський, Е.-Л. Руліковський, К. Свідзінський та ін.), так і варшавський період життя та діяльності П. Куліша (1864–1867)⁴⁴.

Наприклад, постать М. Грабовського, якого дослідниця О. Юровська означає як «польського культурника з панславістичними ідеями, романіста з життя українсько-польської доби»⁴⁵, у певному розумінні, є взірцем для наслідування раннім П. Кулішем.

Зазначимо, що й сам письменник, уже на схилі свого віку, тепло відгукується про М. Грабовського і підкреслює, що їхня дружба тривала до смерті останнього⁴⁶. *«Все вироблене польською інтелігенцією, все засвоєне нею від Європи шляхом культури зробилось моїм надбанням за посередництва Михайла Грабовського»*, — так характеризує письменник роль цього діяча у своєму інтелектуальному становленні⁴⁷.

Помітне місце П. Куліш відводить і польському бібліоману К. Свідзінському, якого називає Ultra-аристократом, зокрема підкреслює, що він збагатив його різноманітними відомостями⁴⁸.

Однак, не меншу, а, можливо, навіть більш поважну роль, особливо у молоді роки П. Куліша, відігравали його зв'язки з низкою відомих російських літераторів, митців, учених, критиків тощо.

Наприклад, варто наголосити на тривалих взаєминах П. Куліша та російського критика, видавця журналу «Современник» Петра Плетньова⁴⁹. *«Щаслива доля звела мене близько з найкращою, може, людиною, яка була тоді в російському Вавилоні, з близьким другом Пушкіна, Плетньовим»*, — згадував письменник на сторінках автобіографічного «Історичного оповідання»⁵⁰.

В іншій автобіографічній праці він підкреслював надзвичайну щирість і відкритість їхніх взаємин: «Полюбив Плетньов Куліша мов сина; мало не щодня бачились»⁵¹.

Та, попри розмаїття культурних та інтелектуальних елементів у світосприйнятті П. Куліша, вони інтегрувалися навколо українського романтичного ядра, хоч, звичайно, творили самобутню стильову палітру, іноді в крайніх, екстремальних сполученнях чи контраверсіях.

Заразом надзвичайна відкритість П. Куліша до різноманітної комунікації досить дивно співіснувала з тим, що український літературознавець Михайло Могилянський влучно назвав «колючими рисами» його індивідуальності⁵².

Можливо, цей обрис його особистості постав як реакція на надзвичайний динамізм письменника як в інтелектуальній сфері, так і на ниві повсякденного життя (видавнича і службова діяльність, редакторська й перекладацька практики, господарські клопоти і т. ін.). Вони виявляють схильність П. Куліша до новачій, здатність швидко адсорбувати новітні суспільні й культурні практики, залишати позаду колишні орієнтири й особисті взаємини і т. ін.

В. Петров відзначав несподіване сполучення у його вдачі максималізму і радикалізму з «чисто-хуторянською поміркованістю» й розважливістю⁵³.

Оригінальну інтерпретацію інтелектуальних, світоглядних і психологічних екстрем П. Куліша запропонував Є. Нахлік.

На його думку, з дитячих років «майбутній письменник виніс безмежну любов до матері й "комплекс батька", переборення якого становить істотну частину символічного змісту його творів. Уся Кулішева доля і його психологічні контроверзи зумовлені суперечностями та внутрішньою боротьбою у його психологічному типі двох успадкованих надто різних, навіть мало сумісних між собою первнів його батьків — отчого і матиного...»⁵⁴.

Мабуть, саме цей комплекс (чи комплекси!) спричинилися до того, що дослідник означає як «парадигму зигзагів», ідеологічних крайнощів у громадській діяльності П. Куліша⁵⁵.

Відзначимо, що навіть його службову практику у Варшаві (1864—1867) Є. Нахлік трактує в контексті подолання письменником комплексу «авторитарного батька» з патріархаль-

ною владністю, котрий програмував життєвий сценарій сина в руслі «урядницької кар'єри».

Цей алгоритм не міг бути реалізований П. Кулішем раніше, позаяк арешт у справі кирило-мефодіївців та тульське за-
слання перекрили йому традиційні шляхи до адміністративно-
чиновницької й викладацької діяльності⁵⁶.

Схожі думки висловлювали й деякі сучасники П. Куліша. Зокрема, О. Барвінський зазначає, що листування іноді ви-
казувало його «вдачу, унаслідоквану по своїм батькови»⁵⁷. Та й
сам письменник характеризував Олександра Куліша як особу з
«жорстокою вдачею»⁵⁸.

Врешті, експерименти П. Куліша на ниві українського ро-
мантичного історіописання постають як складне, суперечливе
мереживо, зіткане з різнорідних інтелектуальних впливів, со-
ціо- та етнокультурних вимог, психологічних настанов і сплес-
ків творчої експресії.

Взірцем історичного буття для нього є Київська Русь, існуван-
ня якої визначається Божим Духом та ґрунтується на природно-
му праві. Відома метафора пізнього П. Куліша про «староруши-
ну»/староруські часи є вельми показовою, позаяк вона містить то
приховану, то очевидну опозицію до тодішньої сучасності.

Однак у різні періоди творчої біографії П. Куліша, зокрема
навіть у добу козакофільства та культурництва, киево-руській
спадщині відводилася важлива роль в українській минувшині.

Приміром, у популярному історичному нарисі «Історія Укра-
їни од найдавніших часів» (1861) автор висвітлює ці часи як добу,
коли «грецька віра» надала Руському світу «людськості», себто
культурницьких рис, та зв'язала між собою різні землі⁵⁹.

Власне, епоха Київської Русі в його поданні є культурною
і духовною основою, ба навіть вихідною точкою історичного
буття східного слов'янства. Водночас автор схильний до транс-
цендентного піднесення Провидіння Божого й людської духо-
вності, які визначають канони існування українського народу/
нації.

Зокрема, його поема «Україна. Од початку Вкраїни до Батька
Хмельницького» розпочинається з появи українського народу з
темряви небуття в сенсі пізнання Творця⁶⁰. Дух Божий постає в
П. Куліша то у вигляді природної основи (пантеїзм), то як вища
сила/істота, котра керує людським буттям (теїзм).

На цьому місці варто підкреслити, що релігійно-духовні складові посідали неабияке місце в світосприйнятті як кирило-мефодіївських братчиків узагалі, так і в ієрархії цінностей молодого П. Куліша зокрема.

Недаремно в авторефлексіях, представлених у багатьох працях, споглядаємо згадки письменника про його щирі релігійність за часів Кирило-Мефодіївського братства. Відтак він навіть називає себе «ентузіастом біблійного слова»⁶¹.

У схожому сенсі П. Куліш характеризує й тогочасні духовні устремління кирило-мефодіївців. «Треба се знати, що *київська молодіж, про котру мова, була глибоко просвічена Святим Письмом*; що се була молодіж високої чистоти духовної і що апостольство любові до ближнього доходило в ній до ентузіазму», — каже автор⁶².

Зауважимо, що в поемі «Україна» виявилися й специфічні риси стильової формації П. Куліша як романтика. Адже він не тільки сприймав історію українського народу як морально-естетичну систему, а й намагався подати її у вигляді синкретичної цілісності. Відтак у сенсі архітектоніки цей твір є комбінацію оригінальних народних та стилізованих під них авторських історичних дум!

Властиво, таке сполучення виказує два шари в репрезентації української минувшини.

Перший шар становлять, власне, пам'ятки народного/національного духу. Натомість другий, доповнювальний, складають авторські артефакти, що актуалізують, відтінкують та пояснюють засадничі перетворення в царині історичного буття народу/нації.

Ця конструкція не тільки задає своєрідну логіку розгортання фактографічного матеріалу, а й витворює ефект неподільності, стильової синкретичності у сприйнятті читача, хоч письменник чітко розділяв народні й авторські думи.

«А щоб усяк знав, що моє, а що чув од бандурників, кладу ознаку. Ото зараз з самого початку книжки до першої думи — моє; дума перва — моя; друга — моя; опріч вірш: 9—12; дума третя моя, опріч вірш: 146—149; четверта — моя, опріч вірш 1—4, 85—112; думу шосту чув од бандурників, опріч вірш: 1—9, 75—92; сьому чув од бандурників, опріч вірш 1—39; восьму чув од бандурників, опріч вірш: 1—10;

думу дев'яту чув од бандурників, опріч вірш: 11—38, 107—134 да опріч пісень про Наливайка й про Лободу; дума десята моя; одинадцята — моя; дванадцяту чув од бандурників, опріч вірш: 121—201», — наголошує автор у спеціальній примітці⁶³.

У певному сенсі другий, стилізований шар в архітектоніці «України» П. Куліша нагадує подання української історії в низці праць М. Костомарова, зокрема репрезентацію можливого в статусі дійсного (уявні діалоги, динамічні описи воєнних дій і т. п.) на сторінках його монографії «Богдан Хмельницький»⁶⁴.

Утім, уже в 50-х роках XIX ст. виявляються специфічні риси мислення П. Куліша, насамперед, нахил до крайніх оцінок і тлумачень. Причому вони побутують як у його взаєминах, так і в працях.

Приміром, його приятель, із тульських часів, лікар Іван Славницький згадував, що, відгукуючись про інших письменників, «він ставився (до них. — О. Я.) швидше суб'єктивно, ніж об'єктивно і нерідко перебільшував і похвалу, і засудження, в людях він цінував передусім моральні чесноти»⁶⁵.

Схожі вподобання П. Куліша простежуються і на сторінках його праць. Наприклад, історик загострює моральний, духовний чинник до максимально можливих меж у своєму тлумаченні причин війни поляків і українців у середині XVII ст. «...Малоросія та Польща являють собою ледь чи не єдиний приклад війни із-за *ображеного почуття людської гідності*, до якого домішались інші кривди й образи, і вже як горючі матеріали кинуті в готове полум'я», — пише автор⁶⁶.

У його розумінні ця війна подається як апогей духовного конфлікту між шляхетством поляків та антишляхетством українців. Відтак антишляхетство українців, у візії П. Куліша, є важливою прикметою соціально-політичної незрілості суспільства в переддень Хмельниччини, зокрема — доказом їхньої неспроможності до самостійного державного життя.

Таким чином видавець-укладач «Записок о Южной Руси» (СПб., 1856—1857. — Т. 1—2), які спершу планувалися в дванадцяти томах⁶⁷, протиставляє духовний стан українського суспільства за гетьманства Б. Хмельницького та гетьманства К. Розумовського. Він вказує на «відсутність ідеї добра та справед-

ливості у вищому класі» за часів останнього⁶⁸ та обстоює думку про «внутрішню зіпсованість адміністративних форм, відомих нам під іменем *Гетьманщини* (курсив П. Куліша. — О. Я.)»⁶⁹.

Зазначимо, що в сенсі архітекτονіки «Записки о Южной Руси» вирізнялися істотними новаціями. Зокрема, автор-укладач подав не тільки етнографічний матеріал (думи, легенди, пісні тощо), а й супровідний текст. Причому останній є не стільки збіркою коментарів і тлумачень, скільки — контекстуальним вступом до цього матеріалу, зокрема щодо його походження, обставин і умов збирання, побутування серед народних «носіїв» і т. ін.

За великим рахунком, етнографічні, фольклорні джерела та авторський текст мали творити єдину стильову цілісність в очах читача!

Така архітектоніка нав'язує певні паралелі між стилізованою поемою «Україна. Од початку України до Батька Хмельницького» та «Записками о Южной Руси», зокрема щодо сполучення первинної основи зі сконструйованим, авторським шаром, який доповнює, розширює та задає контексти її висвітлення.

Приміром, О. Пипін уважав вищеназване видання матеріалів «чудовим за самими прийомами етнографічного дослідження»⁷⁰, хоч у ньому і виявилася «однобічна любов до своєї національності»⁷¹. В. Петров обстоював думку, що ця «книга мала бути етнографічною історією козащини (розбивка В. Петрова. — О. Я.)»⁷².

Ба більше, за спостереженням Є. Нахліка, в «Записках о Южной Руси» П. Куліш «продемонстрував власний спосіб народовивчення»⁷³.

Тому низка дослідників звертають увагу на особливу роль етнографічної практики у його творчості. Зокрема, І. Теліга обстоює тезу, що «принцип етнографічної точності», порівняння зі зразками народної словесності, є визначальним мірилом в оцінках П. Куліша як критика різних творів⁷⁴.

Зауважимо, що плани письменника й історика щодо цілої серії «Записок о Южной Руси» виявляють універсально-просвітницькі настанови та орієнтири його мислення. Адже укладач-видавець прагнув репрезентувати народне/національне життя в неподільній цілісності, себто створити своєрідну українознавчу енциклопедію⁷⁵.

На думку В. Петрова, цей проект впритул наближав письменника до планів щодо видання часопису⁷⁶.

Взагалі творча натура П. Куліша вирізняється загостреним мистецьким відчуттям як навколишнього світу, так і минувшини. Недаремно в його рукописах знаходять чимало чудових малюнків до описаних історичних сцен або подій⁷⁷. Відтак історія народу сприймалася дослідником як своєрідна морально-естетична система, в межах якої й складалися взаємовідносини між різними етносоціальними спільнотами.

Саме в координатах цієї системи він й намагався досягнути *«причини політичної вбогості Малоросії і кожному розуму, що вагається, довести, не дисертацією, а художнім відтворенням забутої та викривленої в наших поняттях старовини моральну необхідність злиття в одну державу південноруського племені з північним»*⁷⁸.

Цей відомий вислів П. Куліша з епілогу до «Чорної ради», яка з легкої руки Віктора Петрова вважається першим українським соціальним романом⁷⁹, є показовим щодо ілюстрації його тодішніх творчих зацікавлень.

На думку Л. Окіншевича, концепція цього роману була запозичена автором із літопису Г. Граб'янки⁸⁰. Тому вищезгаданий В. Петров назвав «Чорну раду» романом з багатьма істинами, «причому кожна істину він (П. Куліш. — О. Я.) переказує й подає з холодною тверезістю історика, що хоче бути об'єктивним»⁸¹.

Врешті, художньо-естетична рецепція історичної минувшини в творчості П. Куліша є винятково сильною та гіперболізованою, хоч даються взнаки його соціальні й культурні інтенції. Проте навіть наприкінці 50-х — на початку 60-х років XIX ст. автор «Чорної ради» та «Записок о Южной Руси» ще є поміркованим апологетом козацької героїки і слави.

Наприклад, в одній зі своїх популярних праць він відводить козацтву почесну роль захисника християнства од невірних татар і турків⁸². В іншій студії він подає тлумачення змісту слова «козак» як тогочасне визначення вільної людини, яка підпорядковувалася лише тій владі, яку визнавала добровільно⁸³.

Чільне місце в поглядах і світосприйнятті П. Куліша посідає тема культури та цивілізації, яка є наскрізною в його «хуторянській» візії початку 1860-х років.

Здавалося, що сам автор вагається між спокусами міської цивілізації та вкоріненим потягом до архаїчної, традиційної ідилії хutorянського буття, благами комфортабельного життя і неупорядкованістю поселенського побуту, городянською й селянською філософією.

У «Листах з хutora» (1861) П. Куліш доводить цей конфлікт майже до критичної, екстремальної точки, зокрема подає його як змагання між цивілізаторською брехнею та хutorянською правдою, панською мовою і Словом Божим, урешті-решт між міським просвітницьким розумом і прагматикою селянською обскурантизму!

Зауважимо, що автор навіть протиставляє різні образи української минувшини. Зокрема, він згадує про «завісу», намальовану на сторінках «Истории русов», яка заступила від нас «старосвітщину»⁸⁴, і Т. Шевченка, котрий розірвав її та «явив високий історичний спосіб словесної живописі»⁸⁵.

Водночас у рядках П. Куліша повсякчас відчувуються виховні мотиви, ба навіть та чи інша просвітницька максима!

Невипадково в авторській публіцистиці подибуємо цікаві означення й оцінки засадних понять позитивістської хвилі, яка на той час досягла російських теренів, зокрема ідеї поступу. «А що прогресом, городяни, величаєтесь, то ми тому прогресу ціну знаємо», — іронізує «хutorянин» П. Куліш⁸⁶.

Письменник не цурався цієї теми і в історичних розвідках, зокрема в статті «Взгляд южнорусского человека XVI столетия на немецко-польскую цивилизацию» (1862).

Наприклад, він розмірковував щодо умов, за яких є корисними цивілізаційні, культурницькі впливи та запозичення у взаєминах між донором і реципієнтом. Причому вирішував цю проблему на основі «моральної рівності» народів/націй⁸⁷, себто в романтичному сенсі, хоч і з суттєвим включенням просвітницького компоненту.

Побутувала в його текстах і проблема впливу цивілізації на різні стани суспільства. «Втім, по-перше, цивілізація тільки тоді корисна для народу, коли набувається ним за його власним бажанням, а по-друге, цивілізація одного стану за рахунок інших станів є свого роду варварством, яке веде громадянське суспільство до деморалізації», — наголошує П. Куліш⁸⁸.

Та, незважаючи на ці застережні міркування, автор не відкидає ідеї поступу та цивілізації. Зокрема, він іронічно відгукується про негативне ставлення низки тогочасних російських інтелектуалів до західних новацій: «Європейська цивілізація не є для нас чимось ненависним, як для московських слов'янофілів, котрі оголосили Захід гнилим та винайшли якийсь *руський погляд* (курсив П. Куліша. — О. Я.) на науки і мистецтва»⁸⁹.

В іншій праці він висловлює надію на відновлення малоросійської народної творчості в «просвіченому, невеликому прошарку суспільства, яке близьке до народу своєю любов'ю до нього та свідомо продовжує його *духовне життя у нових формах цивілізації*»⁹⁰. Причому основою цього оновлення у візії П. Куліша постає «нова життєва сила», яка мала сполучити старі й нові часи⁹¹.

Загалом в авторському письмі споглядаємо традиційні романтичні опозиції: старе/нове, внутрішнє/зовнішнє, моральна/матеріальна (фізична, механічна) сила і т. ін.

Наприклад, П. Куліш розглядає історичне дійство як сполучення моральних і матеріальних завоювань. «Будь-яка сила прагне посісти належне їй місце, рівновага ж між силами виступає загальним для всього світу законом», — пише історик⁹².

Отже, стара-нова тема цивілізації з просвітницькою, можливо, певною мірою навіть з позитивістською підкладкою (поступ, закон) сполучається з романтичними прагненнями автора вдихнути нове буття в народний дух (внутрішню, моральну силу) та віднайти його модерного репрезентанта.

Такі міркування П. Куліша почасти були реакцією на відому польську тезу про цивілізаційну роль католицизму на східних кресах.

Заразом вони — відголос на тогочасні інтелектуальні новації, передусім на позитивізм з його ідеєю культурного поступу людства, який він сприймав за посередництвом праць низки європейських авторів. Зокрема, на початку 1862 р. П. Куліш перекладав студії англійського історика Томаса-Бейбінгтона Маколея⁹³.

Варто наголосити, що Є. Нахлік формулює зазначену суперечність в іншому контексті, себто не як змагання романтизму з позитивізмом, а як конфлікт руссоїстського типу (за Ж.-Ж. Руссо) між цивілізацією та природним станом⁹⁴.

Проте з огляду на риси інтелектуальної подібності, почасти навіть наступності просвітницького раціоналізму та позитивізму, думка про полістильну природу поглядів П. Куліша є досить вмотивованою.

Зрештою, культурні, цивілізаційні чинники відігравали неабияку роль у світосприйнятті письменника-публіциста і разом історика-аматора впродовж 1850—1860-х років та в його пізніших інтелектуальних і світоглядних зрушеннях.

Приміром, Д. Дорошенко вважав, що культура з часом стала його своєрідним кумиром⁹⁵, а В. Петров характеризував погляди П. Куліша наприкінці 1850-х років як «культурницький радикалізм»⁹⁶.

Він же відзначив двоїстість його ставлення до цивілізації, яке виводив із суперечливого соціокультурного становища П. Куліша, що залежно від обставин почувався і городянином, себто носієм міської культури, і хutorянином, тобто репрезентантом традиційного укладу українського життя.

На думку В. Петрова, «Петербург і Україна, столиця й провінція, місто й хутір були для Куліша з того чи іншого погляду, за предмет найзначніших вагань... І до самісінької смерти не з'ясував собі Куліш, чи то він столичний журналіст чи дрібний хutorянин»⁹⁷.

Такі вагання, переміни, особливо добре виявилися в подорожніх враженнях і рефлексіях П. Куліша, зокрема під час відвідування європейських країн 1858 р.⁹⁸

Втім, життя в хutorській глухомані того ж 1858 р. хитнуло маятник настроїв письменника в інший бік. «Тут я відчуваю себе вповні на своєму місці: тут не потрібно мені підійматися на диби, напружувати свої здібності та, так би мовити, ставити на карту все, чим наділила мене природа. На старість я зроблюсь відлюдкуватим пасічником та скотарем. Це світла риса на обрії мого темного та сумнівного майбуття», — із захопленням зазначав письменник у листі до П. Плетньова від 30 вересня 1858 р.⁹⁹

Видається, що хutorянство П. Куліша було більше ніж ідеалом його приватного буття — одним із конкурентних способів формації, світосприйняття письменника й історика.

Ганна Шамрай слушно зауважила, що хutorські плани були «ясною зіркою» серед його складних і суперечливих обставин життя навіть у 1870-ті роки¹⁰⁰. Відтак 1879 р. вбілений сивиною

П. Куліш так схаактеризує своє соціокультурне становище: «Все ж таки я не зовсім хуторянин»¹⁰¹.

Зазначимо, що він досить докладно і точно відтворював власні світовідчуття, спричинені контрастністю свого соціального буття. «Я переносуюсь з крайнощі у крайність, і поселяюся після столиці в хуторі, — пише письменник. — Хутірське життя після столичного — найкраще, але в ньому є одна біда: адже людина, яка набралася вищих ідей — іноді, як реп'ях, — залишається на поталу свого безсилля, як звичайно буває безсилою одинока особистість, розлучена з тими, кого вона являє собою»¹⁰².

В. Петров уважав, що хуторянське світосприйняття П. Куліша доцільно розглядати як своєрідне романтичне осягнення теми втечі від цивілізації, пустелі, відмовлення від бажань і природи¹⁰³. Відтак філософські орієнтири стоїцизму просвітника і разом преромантика Г. Сковороди, попри певні критичні настанови щодо деяких площин його творчості, вочевидь, видавалися П. Кулішу своєрідним дороговказом у світоглядних пошуках¹⁰⁴. Проте, на відміну від Г. Сковороди, П. Куліш реалізовував філософсько-містичний ідеал усамітнення не в аскетично-платонічному, а в іншому культурному та соціальному варіанті¹⁰⁵.

Тим-то, хуторянство П. Куліша, вважає В. Петров, є своєрідною рецепцією руссоїзму, зумовленою як його суперечливим соціальним і культурним становищем, так і загальним характером українського громадського життя 1850-х років¹⁰⁶. Більше того, він навіть тлумачить «хуторянсько-народницьку концепцію» письменника в контексті аграрного соціалізму¹⁰⁷.

Інакше інтерпретував хутірську філософію П. Куліша відомий український письменник-неокласик Микола Зеров. На його думку, хутір для «Куліша не так його економічна база, як далекий від людської метушні кабінет»¹⁰⁸.

Властиво, хуторянська тема привносила і своєрідні ракурси у висвітлення масового, колективного героя на авансцені історії, які спостерігаємо в текстах П. Куліша.

Насамперед, це виявляється у самотньому практицизмі його стилю мислення, яке автор прагне поширити і на побутування народу / нації як головного суб'єкта на історичній сцені, в поданні романтичного історіописання.

Приміром, письменник подає цікаві міркування у розвідці про завдання й призначення української критики. «Народ нічого не створює без практичного, життєвого сенсу, — пише П. Куліш. — Народ, у поетичних творах, свідомо й інстинктивно шукає задоволення своїх нагальних моральних потреб»¹⁰⁹.

В листі до Михайла Юзефовича від 19 січня 1857 р. П. Куліш досить цікаво коментує психологічні риси українського народу/нації, зокрема його схильність терпляче зносити московський гніт та визиски. «Докоряє нам Шевченко "овечюю натурою", отже, як поглянеш на всю історію, то *єсть у того сонму народного якийсь вищий розум*, і не дармо сказано: "терпи, козак, — отаманом будеш"»¹¹⁰.

Наведені зауваги є досить промовистими, позаяк демонструють особливості його романтичного світосприйняття. Якщо М. Костомаров апелює переважно до емоційних почувань, переживань, урешті до самої розбурханої чи навіть ошаленілої стихії народної маси, то П. Куліш прагне відшукати її життєвий, майже прагматичний сенс буття. Відтак він хоче віднайти колективний розум та логіку не тільки у потребах, а і в діях та звершеннях народу/нації і навіть намагається пояснити стан соціальної апатії, спираючись на міркування доцільності!

Варто наголосити, що «хуторянські» мотиви тою чи іншою мірою проступають і в історичних обсерваціях П. Куліша, який досить рельєфно сприймав соціокультурне тло минувшини.

Ця авторська риса виразно виявляється в його статтях, опублікованих в «Основі» (1861 — 1862) та інших працях, зокрема в «Борьбе шляхты с козаками за обладание Украиной обеих сторон Днепра» (1863 — 1864) та «Падении шляхетского господства в Украине обеих сторон Днепра в XVII столетии» (1862 — 1863).

Саме розмаїтий склад населення колишньої Руської землі (вільний козацький, підневільний мужицький та привілейований шляхетський стани) розглядається автором як вихідна точка майбутніх потрясінь¹¹¹.

Зауважимо, що П. Куліш досить специфічно сприймав і романтичну контраверсію про шляхетство поляків/антишляхетство українців. У його рецепції ці засадничі моральні виміри чи навіть риси народного/національного духу розглядаються і тлумачаться в соціокультурному контексті як вияв «панського необмеженого панування» й «козацької дикої свободи»¹¹².

З такої перспективи «козацьке варварство» уявлялося культурникові П. Кулішу не незвичайним виявом «героїчних» чи «молодецьких» віків народу, як його трактував, приміром, М. Костомаров, а реакцією на шляхетську, панську сваволлю.

«Козацьке варварство, про яке з шляхетським обуренням оповідають пани в своїх писаннях, було навією іншим варварством, освяченим сеймовими постановами та єзуїтсько-релігійними поняттями. Якщо пани мали право плекати шляхетсько-католицьку державу за рахунок благоденства мільйонів та за рахунок свободи сповідання іновірців, то й козаки мали право постійно підривати цю державу», — зазначає П. Куліш¹¹³.

На цьому місці слід підкреслити, що, попри романтичну ідеалізацію козацтва, він досить критично і скептично оцінював його історичну природу. *«Республіка козацько-українська це незаконнонароджене чадо республіки шляхетсько-польської, що зберегло риси свого походження», — наголошує автор¹¹⁴.* Вочевидь, такий скепсис спирався на просвітницько-раціональні компоненти мислення, які відігравали важливу роль у світосприйнятті П. Куліша.

Заразом у його працях побутують і критичні, почасти навіть негативні оцінки козацтва та його історичної ролі. *«Звикли в нас на історію України крізь наше козацтво споглядати і круг козацтва все рідне дієписання обертати. Тим часом саме козацтво було тільки буйним цвітом, а іноді й колючим будяком серед нашого дикого степу», — підкреслює П. Куліш¹¹⁵.*

Ба більше, в «Історії України од найдавніших часів» (1861) автор порушив досить дражливу й специфічну проблему про межі висвітлення української минувшини, яка в романтичному історіописанні вирішувалася зазвичай однобічно і вибірково — апологія козацької слави та героїки.

За висловом Д. Багалія, «тут він (П. Куліш. — О. Я.) є новатор, реформатор, бо каже, що в неї (історію. — О. Я.) входило все те, що росло, цвіло й умирало, а не сама тільки козаччина, і влучно виступає проти тодішнього висовування на попереднє місце козаччини»¹¹⁶.

Отож у сприйнятті П. Куліша як історика *«козаки були учнями жовнірів і не поступалися своїм взірцям ані в жорстокості, ані в хижацтві, особливо, коли їхні вчинки виправдовувалися пом-*

стою ворогам української республіки, угодникам її гнобителів та своїм особистим ворогам»¹¹⁷.

Такі констатації свідчили, що П. Куліш значною мірою позбувся романтичного піетету щодо козацтва на зламі 1850–1860-х років. Більше того, ці рефлексії впритул наближали автора до думок про дегероїзацію козацтва та його призначення/місію в українській минувшині і навіть щодо демістифікації всієї національної історії!

Наприклад, у листі до Олександра Кониського від 23 лютого 1863 р. П. Куліш подає досить цікавий коментар щодо історичних студій: «А найбільш дивно мені бачити людей, що працюють над рідною або над московською старовиною, не тямлячи ні польської мови, ні польської історії. *Таже ж наша історія тільки епізод польської і даремне ми з нею носимось, мов той дурень з торбою*»¹¹⁸.

Проте на той час колишній кирило-мефодіївський братчик ще не був готовий до радикального повороту й тотальної переоцінки всієї української минувшини. Відтак у його історичному письмі простежуємо традиційні романтичні розумування про козацьку волю та братство¹¹⁹, духовний вплив старшини на простонародну масу¹²⁰, моральне виправдання грубої й фізичної сили «козацтва»¹²¹ і т. ін.

Заразом автор усвідомлював суттєву різницю між мотивами провідників повстань (К. Косинського, С. Наливайка та ін.) та звичайними козаками¹²².

Показну рису авторського мислення споглядаємо в його спробах соціокультурної локалізації історичного простору в ту чи іншу добу.

Приміром, П. Куліш уважав, що визнання шляхтичами, за часів польського короля Сигізмунда II, «всіх вільних ратаїв від Любліна до Овруча», не тільки істотно збільшило кількість захисників Корони, а у майбутньому поклало крайню межу поширенню Хмельниччини. Властиво, від тієї межі на Волині, на думку історика, починається Україна¹²³.

Слід наголосити, що соціокультурне ототоження Русі, Руської землі з територією, на якій панує вічеве право, зустрічаємо і в його публікації 1866 р.¹²⁴

У соціокультурному плані автор часто трактує і відомі історичні діяння. Наприклад, добу І. Виговського чи «Виговщи-

ну» він розглядає як спробу «поставити на ноги старосвітську Україну»¹²⁵ та створити «козацьку шляхетську націю»¹²⁶.

Видається, що соціокультурний вимір відігравав неабияку, можливо, навіть провідну роль у формації поглядів і світосприйняття П. Куліша. Приміром, навіть його авторефлексія щодо потрактування знайомства та взаємин з Т. Шевченком подається в соціокультурному сенсі!

«Можна сказати, що се зійшовся низовий курінник, січовик, із городовим козаком — кармазинником. А були, справді, вони представителі двох половин козащини... Один учивсь історії просто від гайдамацьких ватажків, читав її з ураженого серця козацького, що рвалось і томилось у підданстві в козацького ворога ляха; другий розумувавсь української бувальщини від такого коліна, що спредкувіку не знало панищини, що стояло колись на уззграниччі поруч із лицарями Лянцкоронськими, Претвичами, Вишневецькими, обороняючи Полуденну Русь, Литву і Польщу, а потім волею пійшло обороняти Московщину», — пише письменник¹²⁷.

Окрім того, П. Куліш виявляє неабияке зацікавлення побутуванням різних соціальних верств. Відтак в авторському уявленні світ минувшини постає як досить складний, гетерогенний та розмаїтий у соціокультурному сенсі, а не як поляризований, розламаний на кілька половин, що властиво адептам романтичного історіописання.

Зокрема, в рукописі популярної праці «Коротенька історія нашого народу українського, як він проявивсь проміж іншими народами, що з ним діялось із давніх давен і як він пробув на світі аж до нашого часу», написаному, правдоподібно, на початку 1860-х років, автор порушує питання про очікування різних соціальних верств за доби Хмельниччини, зокрема православно-духовенства, міщан¹²⁸.

Загалом в історичному письмі П. Куліша на початку 1860-х років споглядаємо кілька відмінностей щодо загальних стильових канонів українських романтиків: 1) прагнення виявити прагматичний, раціональний струмінь, життєвий сенс у побутуванні колективного, масового героя; 2) відкрите зіставлення різних станів із української минувшини, що вело до критичної, іноді навіть скептичної рецепції козацтва як соціальної спільноти й історичного явища; 3) спроби переглянути романтичні уявлення про змістовну й просторово-хронологічну локаліза-

цію, власне, українського минулого, зокрема розширити його за рахунок побутування різних соціальних верств та інших народів; 4) пошуки соціокультурних, цивілізаційних вимірів людської історії, що виявилися у спробах віднайти рівновагу між архаїчними ідеалами старосвітського життя й культурницькими вимогами поступу цивілізації.

Врешті, світосприйняття і погляди П. Куліша в 50-х — на початку 60-х років XIX ст. були дещо своєрідними, але все ж таки більш-менш вкладалися у межі тогочасної народницько-романтичної парадигми, хоч і з великими вкрапленнями просвітницько-раціональних складових (тотальна моралізація й резонерство, формалізація дійсності та минувшини, преромантичні дихотомії: цивілізація/природний стан, культура/варварство і т. ін.).

Недаремно цей історик та письменник досить точно сформулював лейтмотив тогочасних творчих пошуків, які панували серед петербурзьких українців на початку 1860-х років: *«Головна наша мета — пізнати самих себе, познайомитися один із одним, навчитися всього позитивного, всього життєвого один в одного, ствердитися в основних поняттях про народ та його потреби»*¹²⁹.

На перший погляд, тодішні рефлексії автора, здавалося, репрезентують певну спрямованість інтелектуальних перетворень на ниві сприйняття й подання української історії, зокрема позитивістські та просвітницькі включення, які вповні виявилися в ревізіоністському повороті П. Куліша 1870-х років.

Утім, їх складно назвати конечними чи домінуючими, себто такими, що незаперечно спричинилися до кардинальних стильових метаморфоз. Адже протягом 1860-х років П. Куліш завоював, акумулював та переосмислював різноманітний культурний, інтелектуальний і соціальний досвід з обсягу різноманітних практик — чиновницької, громадської, літературної, перекладацької, редакторської, популяризаторської та інших, що для історика-аматора мали неабияке значення!

Отож питання про інтелектуальні та світоглядні джерела, мотиваційне підґрунтя ревізії поглядів П. Куліша, що сталася в 1870-х роках, і досі залишаються актуальними, позаяк продукують чимало припущень, аналогій та інтерпретацій.

Ревізіоністський поворот 1870—1880-х років. Від романтика-культурника до консерватора-скептика

1860—1880-ті роки в біографії культурника П. Куліша — це доба складних інтелектуальних, світоглядних та життєвих викликів і випробувань своїх сил на ниві багатоманітних соціальних практик, зокрема у досить незвичних ролях: чиновника-русифікатора на імперській службі у Царстві Польському, провідника національно-культурницького руху на Галичині, поборника українсько-польського порозуміння, перекладача й популяризатора Святого Письма тощо.

«Куди його доля кидала, він брався за таку працю, яка була йому спідручна», — так схарактеризував ці повороти своєї долі письменник в одному з автобіографічних творів¹³⁰.

Зростаючий динамізм соціального і політичного життя у добу модернізації Росії й Австро-Угорщини, нові явища на теренах українського національно-визвольного руху, інтелектуальні й культурні новації, які проникали в соціокультурні середовища імперії Романових та Габсбургів спонукали тодішніх інтелектуалів до переосмислення колишніх ідеологічних віх і світоглядних орієнтирів.

Уважають, що 1868 р. П. Куліш остаточно усвідомив потенційні можливості українського національного руху на теренах Галичини, зокрема його майбутні перспективи¹³¹. Заразом руйнівні і криваві революційні рухи, війни, повстання, терористичні акти 1870—1880-х років викликали в українських романтиків, зорієнтованих на досягнення морально-етичних і мистецько-естетичних вимірів народного буття, неприйняття, ба навіть відразу чи заперечення.

Згадаємо, приміром, сатиричну повість М. Костомарова «Скотской бунт. Письмо малороссийского помещика к своему петербургскому приятелю», написану, імовірно, протягом 1879—1880 рр. Цю повість навіть називають політичною¹³² та розглядають як предтечу відомого твору «Скотоферма» англійського письменника Джорджа Орвелла¹³³.

У негативному сенсі щодо революційного досвіду висловлювався й П. Куліш, хоч і трактував його досить своєрідно. «Ні в яку

іншу революцію я не вірую, та й будь-яка інша революція у такому величезному пустиці, як наша Імперія, і немислима. Ні Англія, взірець революційної терплячості, ні Франція, зразок палких переворотів, не є нам прикладом. У цих тісно консолідованих націй покращення відбувалося знизу вверху; у нас воно поки що можливо тільки у зворотному русі», — підкреслював він у листі до В. Шенрока від 14 жовтня 1889 р.¹³⁴

Водночас варто взяти до уваги й інтелектуальні канони позитивістської хвилі, яка на той час домінувала в науковій та суспільній думці на теренах Російської імперії, зокрема орієнтацію багатьох істориків на відомі культурні взірці.

Видається, що ці соціокультурні імпульси й інтелектуальні новації справили помітний вплив і на загострену, гіперболічну, схильну до крайнощів рецепцію П. Куліша, зокрема стали каталізаторами його ревізіоністського повороту 1870-х років.

На російську громадськість докорінна переоцінка колишніх козакофільських поглядів П. Куліша, наявна в його «Истории воссоединения Руси», справила неабияке враження. Вона вважалася незвичайною, принаймні, за оцінками сучасників (М. Коялович, О. Пипін)¹³⁵.

Публікація інших праць П. Куліша та його інтелектуальні й світоглядні пошуки загалом викликали меншу цікавість, хоч і спричинили низку інвектив з боку відомих російських учених. Зокрема, М. Коялович після появи «Крашанки русинам і полякам на Великдень 1882 року» (Львів, 1882) висловив думку, що такі трансформації поглядів автора свідчать про його божевілля¹³⁶.

Вельми гостро і болісно на ці метаморфози П. Куліша відреагували українські діячі, особливо його недавні соратники та прихильники, зокрема М. Костомаров¹³⁷.

Поява першого та другого томів «Истории воссоединения Руси» викликала й гостру полеміку в київській пресі 1875 р.¹³⁸ Не бракує й академічних та неакадемічних інтерпретацій цих перетворень.

Попервах означені зрушення досить часто пояснювали, передусім, егоцентричною вдачею П. Куліша та його схильністю до масштабних й екстремальних творчих експериментів, зокрема неспроможністю віднайти оптимальну творчу синтезу (С. Єфремов)¹³⁹.

«Безмежна самовпевненість та безмірне самолюбство напрямляло його (П. Куліша. — О. Я.) до широких просторів світу», — зазначає Гнат Житецький¹⁴⁰.

Аналогічну думку висловив і М. Костомаров, давній товариш П. Куліша з часів кирило-мефодіївських братчиків. Зокрема, він наголосив у листі до Феофана Лебединцева від 18 квітня 1882 р., що П. Куліш — *«людина з нестримним самолюбством; йому хочеться бути чим-то незвичайним, бути силою, духовною міццю, і його розбирає досада, що ні у своїх малорусів, ані у москалів (великорусів) він не отримував за собою такої влади, якої йому хочеться»*¹⁴¹.

Інколи визначальним чинником, який спричинив кардинальну перемену історичних поглядів П. Куліша, визнають надзвичайно загострений і доведений до крайнощів сакральний символізм та романтичний естетизм (В. Шенрок)¹⁴².

Водночас прагнуть віднайти й соціокультурне підґрунтя світоглядного перевороту П. Куліша.

Зокрема, М. Грушевський тримався думки, що вирішальну роль у цих інтелектуальних зрушеннях відіграла його соціальна належність до «городових кармазинників», хутірного міщанства, якому він віддавав свої симпатії та розглядав як творчий чинник в українській історії¹⁴³. Адже про цю соціальну верству П. Куліш відгукувався надзвичайно прихильно. Він визнавав її представників «природними хранителями давніх святилищ», які плекали матеріальні й моральні зацікавлення в «релігійно-торгових корпораціях»¹⁴⁴.

М. Драгоманов навіть відзначав цінний внесок П. Куліша у висвітлення соціальної ролі міщанства на ниві відродження південно-західної Русі XVI—XVII ст.¹⁴⁵

Вважають, що саме з «середньою верствою» пов'язаний і соціальний ідеал цього українського письменника й історика (Є. Нахлік)¹⁴⁶.

Інтелектуальне переродження П. Куліша розглядають і в консервативно-релігійному плані, зокрема трактують його в постромантичному сенсі. Причому визначальним чинником у його консервативній еволюції, вбачають сприйняття ним позитивістської філософії зі збереженням неоплатонізму як світоглядного орієнтиру (М. Скринник)¹⁴⁷.

Зазвичай переломну роль у творчому спадку П. Куліша відводять третій «Истории воссоединения Руси» (СПб.,

1874. — Т. 1–2; М., 1877. — Т. 3), яка ознаменувала докорінну метаморфозу його поглядів.

Ця студія високо цінувалася М. Грушевським, який наголошував, що, попри своєрідні інтелектуальні вподобання її автора, це — «все-таки твір *дуже талановитий і дуже цінний навіть з науково-історичного* (курсив М. Грушевського. — О. Я.), дослідницького становища»¹⁴⁸. В «Історії України-Руси» М. Грушевський підкреслив, що «История воссоединения Руси» залишалася «*надовго найвизначнішою працею по історії початків козащини*»¹⁴⁹.

Схоже оцінював «Историю воссоединения Руси» й Д. Багалій. «Ця праця була задумана широко, і якщо б вона була завершена, і з неї були б вилучені декілька надто різких та суб'єктивних висновків, то вона мала посісти *дуже видатне місце*»¹⁵⁰.

Вважають, що витоки авторських задумів з обсягу цього проекту сягають, щонайменше, початку 1867 р. Зокрема, в листі від 1 лютого того ж року до М. Костомарова П. Куліш повідомив про свій намір написати книжку з історії виникнення та поширення козацтва до часів Б. Хмельницького¹⁵¹.

Крім того, кілька праць П. Куліша з історії козацтва побачили світ ще на початку 1860-х років.

«Відтоді ця історична монографія стає своєрідною ідеєю фікс Куліша протягом решти життя: він оддається їй у 1874–1878 рр., повертається до неї час від часу у 80-х і першій половині 90-х, вважаючи її за одну з найважливіших праць своєї багатогранної літературної та наукової діяльності», — відзначає Є. Нахлік¹⁵². Так чи інакше, цей проект П. Куліша варто розглядати як найбільшу та найголовнішу історичну студію в його творчій спадщині.

Вочевидь, інтелектуальною предтечею чи прототипом «Истории воссоединения Руси», за виразом М. Грушевського¹⁵³, була стаття «Первий період козацтва од його початку до ворогування з ляхами», надрукована у львівській «Правді» 1868 р.

Ця розвідка П. Куліша вже тоді вигідно вирізнялася, порівняно з іншими працями, відтворенням ранньої історії козацтва на широкому соціальному та культурному тлі. Приміром, М. Драгоманов уважав зазначену працю однією з найкращих студій із української історії¹⁵⁴.

Більше того, за спостереженням Д. Багалія, в «Первому періоді...» П. Куліш дійшов до «негативного погляду на наслідки

козацької боротьби», що призвела до занепаду Польської Корони¹⁵⁵, себто безпосередньо наблизився до ревізії романтичного козакофільтства. У переробленому вигляді зазначена стаття ввійшла до першого тому «Истории воссоединения Руси»¹⁵⁶.

У цій розвідці споглядаємо подальшу трансформацію зацікавлень П. Куліша, зокрема його звернення до соціокультурних вимірів світу минувшини та соціальної поверхні історичного руху. Така тенденція з'явилася в його працях на межі 1850—1860-х років.

На думку В. Шенрока, «История воссоединения Руси» була запланована як великий дев'ятитомний проект, який так і не був завершений¹⁵⁷. Та й сам П. Куліш у листі до Михайла Павлика від 15 грудня 1892 р. повідомляв, що йому *«хотілось би напечатати дев'ять томів, на шану дев'яток сестер-гречанок, що ласкаві до нас, іще поки що темної темноти»*¹⁵⁸.

Проте, ймовірно, авторські задуми визрівали поступово. Зокрема, в листі П. Куліша до О. Барвінського від 24 серпня 1874 р. йдеться про друкування двотомника під назвою «История украинского козачества до Богдана Хмельницького», хоч автор висловлює намір написати й загальну «Історію України і Галичини»¹⁵⁹.

Проте вже в листі від 3 березня 1876 р. до тієї ж особи П. Куліш згадує про 3 та 4 томи цієї праці, хоч і визнає, що останній том він ще навіть не почав писати¹⁶⁰.

Втім, з часом до первісних задумів П. Куліша було внесено істотні корективи. «“Историю воссоединения Руси” не веду я далій, а перероблюю, скільки моєї моги серед хуторного безлюддя; ба й самий перероб я тільки програмую собі мовчки. Програму перероб неповну ще скомпонував я під назвою “Отпадение Малороссии от Польши”...», — зазначав письменник у листі до О. Барвінського від 28 липня 1889 р.¹⁶¹

Останню працю він спершу розглядав як *«вироблений фундаментально конспект до писання IV-го і дальшого томів “Истории воссоединения Руси”»*, про що згадував у листі до Івана Пулюя 3 серпня 1878 р.¹⁶²

Мабуть, у процесі роботи студія «Отпадение Малороссии от Польши (1340—1654)» істотно розширилася. Тому автор вирішив видати її як самостійну працю, але на перспективу далі розглядав як частину свого багатотомного проекту.

Заразом давалися взнаки й громадські зацікавлення П. Куліша. Зокрема, висловлюють думку (В. Шенрок), що він хотів виданням цієї роботи перешкодити відкриттю пам'ятника Б. Хмельницькому у Києві, яке відбулося 1888 р.¹⁶³ Адже в «Хуторской философии и удаленной от света поэзии» автор називає цього гетьмана «українсько-польським Батиєм»¹⁶⁴.

Зауважимо, що студія «Отпадения Малороссии от Польши (1340—1654)» (М., 1888—1889. — Т. 1—3) була важливою інтелектуальною і світоглядною віхою у творчості П. Куліша. Причому її автор значною мірою переорієнтовується на польську аудиторію.

Наприклад, досить прихильно історик відгукується про культурницьку і господарську роль польської аристократії в колонізації українських обширів¹⁶⁵.

Одразу після публікації цієї тритомної студії П. Куліша з'явилися негативні оцінки та закиди Товариству історії та старожитностей російських, яке видало книжку у своїх «Чтениях» (М. Коялович та ін.)¹⁶⁶.

Та найбільше російських критиків непокоїли не стільки антикозацькі інвективи автора, зокрема щодо Б. Хмельницького, скільки полонофільські мотиви та настрої, які простежувалися в монографії. Зокрема, член Товариства, російський історик Г. Карпов був змушений виступити зі спеціальними поясненнями стосовно публікації вищезгаданої праці П. Куліша, хоч і скрикував його погляди щодо постаті Великого гетьмана¹⁶⁷.

П. Куліш навіть почав писати українську версію цієї студії — «Повість про Українську землю, як вона вибилась із-під Польщі і прийшла під Московську державу (1340—1654)», але згодом облишив цей задум¹⁶⁸. Загалом, на думку сучасних дослідників, «Отпадение Малороссии от Польши (1340—1654)» є значно слабшим в історіософському сенсі, порівняно з опублікованою версією «Истории воссоединения Руси»¹⁶⁹.

Врешті, навіть після видання «Отпадения Малороссии от Польши (1340—1654)» П. Куліш трактував цю працю як «програму майбутньої своєї роботи»¹⁷⁰, себто оновленої версії «Истории воссоединения Руси».

На «чотири томи “Історії воссоединения Руси” і на три томи “Отпадения Малороссии от Польши” дивлюсь я з упованням, що вирвусь таки в Варшаву, Петербург і Москву (а може, й за границю) та й вироблю з цього накиду твориво скрізь повне і в пов-

няві своїй гармонійне», — зазначав він у листі до М. Павлика від 28 листопада 1892 р.¹⁷¹

Однак не так сталося, як гадалося. Невпорядковане хутірське життя й господарські клопоти, новий-старий просвітницький проект з перекладу Біблії українською мовою, на якому повною мірою сконцентрувався інтелектуально й фізично письменник з 1893 р., кінець-кінцем відсунули його наміри з кардинальної переробки другої, розширеної версії «Истории воссоединения Руси» на невизначений термін. Відтак вона залишилася і дійшла до нашого часу у вигляді «накиду» — авторського списку, в якому лише намічено первісне групування матеріалу.

Цей список до другого, доповненого, переробленого та неопублікованого видання «Истории воссоединения Руси» складається з семи томів¹⁷². Причому останні томи складено, головним чином, із матеріалів іншої опублікованої студії «Отпадение Малороссии от Польши (1340 — 1654)»¹⁷³.

Під час написання і підготовки «Истории воссоединения Руси» автор вносив і певні корективи до загальної конструкції багатотомника.

У другому томі він повідомив про намір включити до багатотомника зібрання джерел — «Материалы для истории воссоединения Руси» (вийшов тільки один том у 1877 р.) та бібліографічних, рецензійних матеріалів і розвідок, зокрема й інших авторів — «Критико-библиографические работы для истории воссоединения Руси» (не вийшло жодного тому)¹⁷⁴.

Автор також підготував другий том «Материалов» до історії козацтва на початку XVII ст., однак так і не зміг його опублікувати. За свідченням В. Романовського, 1919 р. цей том планувала видати Українська академія наук, але також проект не було реалізовано¹⁷⁵.

На цьому місці слід сказати, що запланована архітектоніка зазначеної багатотомної студії вкотре виявляє стильовий синкретизм П. Куліша, який простежується ще в його працях «Україна...».

Проте конструкція «Истории воссоединения Руси» має і суттєві відмінності, позаяк в цій праці йдеться вже не про стилізоване подання минувшини в сенсі наслідування чи по-трактування пам'яток народного/національного духу, а практично подано повноцінне інформаційне забезпечення вели-

кого авторського тексту, себто його джерельний та критично-бібліографічний супровід!

В. Іконников з приводу авторських задумів П. Куліша справедливо зауважив, що при «такому розподілі роботи та способі викладу, природно очікувати, що *головна праця автора розтягнеться у нескінченність*»¹⁷⁶.

Так воно і сталося. П. Куліш працював над другою, оновленою версією «Истории воссоединения Руси» майже до кінця життя.

Зазначимо, що після видання перших двох томів «Истории воссоединения Руси» (1874) погляди і світосприйняття П. Куліша зазнали суттєвої еволюції. Про її масштаби можемо судити зі вступної зауваги до першого тому «Материалов», в якій він наголосив, що вважав би «істинним благополуччям дожити до другого видання цих двох томів, щоб багато чого в них переробити, і тим зупинити ту шкоду, яку вони чинять людям, недостатньо обізнаним у предметі моїх студій»¹⁷⁷.

Слід наголосити, що досить гостра передмова була написана П. Кулішем і до третього тому «Истории воссоединения Руси» (1877). Проте автор, зрештою, дослухався до порад російського історика К. Бестужева-Рюміна, котрий скеровував його на академічний підхід, і все ж таки вилучив цю передмову зі свого тексту¹⁷⁸.

Передусім, слід зупинитися на авторських мотиваціях, проголошених П. Кулішем у цьому тритомнику. Вони сформульовані дещо в абстрактному, ідеалістичному вигляді.

Автор наголошує, що пропонує цю працю для ствердження «фабули історії південноруського світу» і навіть поступається своїм «досягненням ідеалу, виношуваного в думці»¹⁷⁹. Тож спершу видається, що йдеться нібито про практичну, компромісну візію української історії!

Втім, це враження ефемерне. Адже далі П. Куліш із властивою йому категоричністю твердить: «Не жага “суєт славиці”, а жага *духовної свободи* змусила його представити свою роботу раніше можливої для неї *довершеності*»¹⁸⁰.

Ця сентенція акцентує увагу на критичному, самоцінному потенціалі студії, на проголошенні інтелектуальних новацій. Бо йдеться про духовну свободу історика й письменника, а що найменше, про його звільнення від світоглядних пут!

Це чудово усвідомлював і сам автор багатотомника, котрий у листі від 28 листопада 1874 р. до О. Барвінського протиставив свою працю відомим студіям М. Костомарова з української минувшини. *«Ми написали історію про два народи-антиподи»*, — резюмує П. Куліш свої розлогі розумування¹⁸¹.

«История воссоединения Руси» розпочинається з формулювання установчих положень автора, які демонструють його мірила вартості стосовно світу історії, її рушіїв тощо.

Власне, квінтесенцію своїх поглядів він проголошує вже на першій сторінці твору: *«Є щось виправдувальне у тріумфі навіть і грубої сили над безсиллям її противників, якщо це торжество йде поступово та не змінює своєю характеру протягом цілого ряду сторіч. Видовище природи, в найвеличніших і найменших її розмірах, заспокоює наше почуття, що обурюється супроти цієї думки, яка на кожному кроці відображується нам у живих прикладах. Таке виправдувальне своєю послідовністю торжество становить Русь стосовно Польщі»*¹⁸².

В іншому місці праці автор висловлюється ще категоричніше: *«Сила — в історії єдине мірило значимості, позаяк вона знаменує життєвість, а життєвість означає право на життя, тобто — незаперечну правду»*¹⁸³.

Наведені зауваги дозволяють констатувати натуралістично-позитивістські ознаки в поглядах П. Куліша стосовно змістовного наповнення цього поняття.

Зауважимо, що протягом 50-х — 60-х років XIX ст. «сила» розглядалася П. Кулішем переважно в морально-етичному розумінні, що відображало його романтичне світобачення. Кардинальні зрушення щодо інтерпретації цього поняття спостерігаємо саме в «Истории воссоединения Руси».

З одного боку, цей термін визначається через традиційні морально-етичні прикмети («правда»), зазвичай властиві романтикам.

З другого, явним є натуралістичне тлумачення згаданої дефініції, зокрема наближення її до природничих категорій («життєвість»). Причому і сама «правда», як одна з позачасових цінностей чи мірил вартостей романтиків, визначається через позитивістські «життєвість» і «поступовість».

Більше того, П. Куліш навіть риторично запитує свого читача: *«Чому регулятором вимог, які ми висуваємо до історії, не*

зробити нам закон явищ біологічних, приступних спостереженню кожного, помітних?»¹⁸⁴. Ця сентенція нагадує відомі пасажі англійського вченого-позитивіста Генрі Томаса Бокля¹⁸⁵, студії котрого були вельми популярними в Росії у 60-х — на початку 70-х років XIX ст.

Досить цікавими є й думки П. Куліша щодо дослідницького інструментарію історика, висловлені в цьому тритомнику: «...минуле наше потребує від нас такого повного у всіх подробицях вивчення, яке засвоєно методом природознавців; і що наше майбуття тільки тоді перестане бути для нашого розуму незрозумілою грою, коли наука історії, мобілізувавши на допомогу повний контингент людських знань, поставить перед нами факти нашого минулого з такою певністю, з якою математика ставить свої теореми»¹⁸⁶.

Отож наведені цитати незаперечно свідчать про своєрідні інтелектуальні впливи на творчість П. Куліша, а за великим рахунком — про суттєві вкраплення позитивізму в його пізньоромантичному світобаченні. Відтепер історія сприймалася ним не тільки як система з морально-естетичними нормами, а й з природничими та соціальними законами.

Такі інтелектуальні перетворення звичайно не були швидкоплинними.

Наприклад, ще в розвідці «Украинофилам», написаній 1862 р. і опублікованій Орестом Левицьким лише 1911 р., П. Куліш посилається на вищезгаданого Г. Т. Бокля. Зокрема, він наводить його тезу про роль сили в житті класів¹⁸⁷.

Окрім того, зауважмо руссоїстські впливи на світосприйняття й історичні погляди П. Куліша ще на зорі його творчості, зокрема на загальну креативність його стилю мислення. Його особистість з-поміж інших українських романтиків виявилася, мабуть, найпридатнішою для засвоєння натуралістично-позитивістських канонів.

П. Куліш вивчає твори засновників позитивізму, зокрема в його чернеткових записах знаходимо виписки з праць англійського філософа і соціолога Герберта Спенсера¹⁸⁸. У його записнику середини 1880-х років зустрічаємо нотатки зі студій Г. Т. Бокля, О. Конта, Г. Спенсера та американських позитивістів¹⁸⁹. Проте не полишає він і свої давні просвітницькі вподобання, зокрема захоплення спадщиною Ж.-Ж. Руссо¹⁹⁰.

Наприклад, у руссоїстському сенсі він формулює опозицію між книжною/природною освіченістю на сторінках «Хуторской философии и удаленной от света поэзии» (1879)¹⁹¹.

Та позитивістські впливи, зокрема їхнє переосмислення, у творчості П. Куліша все-таки прориваються на перший план. Зокрема, позитивістські компоненти в «Истории воссоединения Руси» помітили й деякі рецензенти.

Саме на позитивістських тлумаченнях акцентував увагу Данило Мордовець — автор рецензійної замітки, присвяченої першому тому цієї студії. Він уважав, що історію народу в південній Росії П. Куліш подав як стихійний, сповнений інстинктів процес життя «зоологічного світу»¹⁹².

На позитивістські мотиви у творчості П. Куліша вказують і сучасні дослідники¹⁹³. Наразі постає питання: як узгоджуються позитивістські впливи з його пізньоромантичними стилем мислення?

Певний матеріал для тлумачення цієї інтелектуальної взаємодії міститься в його сентенції про «суд історії». «...На цьому суді історія робиться не за іншим почуттям, як за усвідомленням праведності життєвого начала порівняно з началом не таким життєвим, — звичайно в царині духу, а не матерії, в царині ідеї, а не форми», — підкреслює П. Куліш¹⁹⁴.

Така констатація пріоритетності «духу», «ідеї», зрештою метафізичне апелювання до вічності, дають вагомі підстави твердити, що автор «Истории воссоединения Руси» залишається істориком із романтичними ціннісними орієнтаціями, скерованими на морально-етичні канони, хоч останні вже не є такими беззастережними, як раніше. Навпаки природничі закони служать йому для того, щоб означити вироблення нових духовних засад, себто задати вектор новітніх творчих пошуків.

Ця сентенція П. Куліша виявляє і його прагнення подолати козакофільську апологію в історіописанні за рахунок введення нового позачасового мірила вартості — натуралістичної, матеріальної «сили», яка заразом є виразом морально-етичних норм, духу.

Такі оціночні критерії, звичайно, є романтичними за суттю, хоч і не позбавлені певних домішок позитивізму.

Це амбівалентне авторське тлумачення «суду історії» та української минувшини досить точно вловив і прокоментував М. Драгоманов: «[...] д. Куліш одступа од строго наукового ме-

тоду, раз через те, що оберта історію в якусь судову палату, в котрій процеси історичні, майже цілком фатальні, розбираються по певному юридично-моральному кодексу, маючому абсолютну вагу на всі віки і народи, — а в друге через те, що д. Куліш (як звичайно історики Русі) судить пригоди нашої країни окремо од всесвітньої історії і без порівняння з історією других народів»¹⁹⁵. Схожі думки М. Драгоманов висловлює і в інших працях¹⁹⁶.

Опонент П. Куліша вказує на обмеженість його дослідницького інструментарію, зокрема на брак компаративістики. Водночас він обстоює думку про інші критерії з обсягу світу історії. «На все треба мати мірку еволюційну, відносну, а не абсолютну!», — наголошує М. Драгоманов¹⁹⁷.

Пізніше ідея «суду історії» П. Куліша трансформується на сторінках «Крашанки русинам і полякам на Великдень 1882 року» в тезу про «суд культури»¹⁹⁸. Причому в одному з автобіографічних творів письменник навіть відзначив, що в «Англії не право і не декрет, культура знищила кріпацтво»¹⁹⁹.

Зауважимо, що компаративні аспекти посідають важливе місце в історичному письмі П. Куліша, зокрема в «Истории воссоединения Руси». Проте авторські зіставлення обмежуються, зазвичай, історією України (порівняння становища та ролі соціальних спільнот, релігійних конфесій, господарських взаємин і т. ін.), переважно в контексті українсько-польсько-російського трикутника, а не в загальноєвропейському масштабі та з перспективи історичного буття народів світу.

Врешті, незважаючи на перелицьовання романтичної підкладки світосприйняття П. Куліша, воно так і не змогло позбутися первісної сутності, попри просвітницькі компоненти й позитивістські складові.

Засадничою рисою «Истории воссоединения Руси» є й авторський розрив з тогочасною романтичною традицією українського історіописання, зумовлений, за висловом Є. Кирилюка, «генеральною переоцінкою» попередніх поглядів²⁰⁰. Студія П. Куліша посідає становище інтелектуальної опозиції до праць колишніх наставників і друзів²⁰¹.

Цю конфронтацію простежуємо в низці вельми образливих авторських інвектив супроти творчості Т. Шевченка, М. Максимовича та М. Костомарова²⁰².

Зазначимо, що негативні, часто кривдні оцінки відомих українських діячів маємо в листуванні П. Куліша ще до його ревізіоністського повороту.

Зокрема, в листі до О. Барвінського від 9/21 травня 1869 р. він подає вкрай негативну характеристику М. Максимовичу: «Се такий чоловік, що вештався попід віконню в знаменитостей і сам про себе всюди розмазував, пишучи листи печатні то до Костомарова, то до Погодина, то до знаного на Вкраїні багача (і скупердяки) Галагана, професором був нікчемним, бо не вмів читати жодною мовою, окрім російської...»²⁰³.

Ці оцінки автор майже дослівно повторив у своєму творі «Хуторская философия и удаленная от света поэзия»²⁰⁴.

Гострі випадки супроти Т. Шевченка та інших українських діячів призвели до того, що П. Куліш опинився в своєрідній ізоляції.

«Я був глибоко обурений та засмучений негідним учинком П. О. (Куліша. — О. Я.), котрий наважився назвати Шевченка "п'яною музою". Я був настільки обурений, що просив передати П. О., щоб він до мене не приїжджав, що я при зустрічі не подам йому руки і що між мною та ним повний розрив», — зазначав давній приятель П. Куліша художник Лев Жемчужников²⁰⁵.

Ці випадки супроти Великого Кобзаря, на думку Є. Нахліка, були пов'язані з «поборюванням Т. Шевченка», витоки якого вбачають у психологічній травмі, що виявилася у своєрідній «конкуренції» зі старшим, померлим братом, котрого батько Кулішів любив сильніше, ніж живого — П. Куліша.

Припускають, що це змагання у приватному житті письменник позасвідомо переніс до сфери громадських взаємин, зокрема на Т. Шевченка. Заразом вважають, що інтелектуальні метаморфози пізнього П. Куліша тісно пов'язані з його комплексами авторитарного батька та молодшого сина²⁰⁶.

Втім, інвективи П. Куліша супроти Т. Шевченка й інших українських діячів досить добре вписуються в стильові перетворення його історичного письма. Рационально-просвітницький струмінь, помітний ще в текстах П. Куліша 1850—1860-х років, у 1870-ті роки поєднався з першою позитивістською хвилею, що принесла відповідні натуралістичні настрої і вподобання.

Це мусило спричинити і спричинило антиромантичну реакцію з її неодмінними атрибутами — дегероїзацією та де-

міфологізацією історії. Тим більше, що П. Куліш як інтелектуал був схильний до демонстрації світоглядних крайнощів, ба навіть до їхнього декларування в публічному просторі. Власне, до цього підштовхувала прибрана письменником та істориком роль ментора/вчителя, котрий потребував широкого, майже безмежного терену для своїх уявних і реальних громадських практик.

Вочевидь, ані літературна, ані наукова-історична практики не могли задовольнити такі амбітні устремління. Відтак інтелектуальний та світоглядний конфлікт часто-густо переносився у площину персональних поррахунків, що підштовхувало П. Куліша до публічної маніфестації своїх поглядів, іноді у вельми кривдній формі.

В «Истории воссоединения Руси» П. Куліш не оминає й «Истории русов», яку оцінює вкрай негативно. На його думку, вона зробила багато шкоди своїми «правдоподібними сказаннями про небувалі події та обставини, *цей витвір темного фанатизму* сповільнив розуміння міжнародних стосунків — не тільки Польщі та Південної Русі, але навіть цієї останньої та Русі Північної»²⁰⁷.

У вступному слові П. Куліш фактично вводить читача до предмета своєї студії й окреслює канву викладу матеріалу, зокрема змальовує процес польської колонізації та його основні риси.

Саме з цієї перспективи автор, власне, і визначає об'єкт історіописання — історію південно-західної Русі або, точніше, тієї частини Руського світу в контексті польсько-татарсько-московського пограниччя. Причому він сприймає Руський світ не стільки як певну історико-географічну територію, скільки як соціокультурний простір, на якому панує вічеве право, що уособлює певний громадський ідеал²⁰⁸.

У списку до другого видання «Истории воссоединения Руси» П. Куліш навіть подає спеціальну главу «Общий взгляд на воссоединение Руси», в якій постулює провідні положення такої концептуалізації минувшини. «Незалежність та велич "нової для Європи та Азії держави" ґрунтувалася на єдиновладді, якого марно прагнули київські, литовські, польські князі та королі і яке довело свою життєву необхідність тріумфом над республіканськими, так званими народоправними русько-

литовсько-польськими системами. Ці охоронно-політичні системи були непридатними тоді, як для нашої руської, так і для литовсько-польської цілості, які б не були наші ідеали відносно руського майбуття — і тому-то політичний *розрив* того зв'язку, який Русь Південну одвічно з'єднав з Руссю Північною повело їх шляхом життєвої необхідності до *возз'єднання* (курсив П. Куліша. — О. Я.). Ось головна думка історії загально-руського життя. Вона є керівною ниткою в лабіринті протилежних єдиновладдю устремлінь, на які, по-моєму, слід дивитися як на вираз відцентрової сили в творенні Великого Руського Світу під всепереможною дією доцентрової сили», — зазначає автор²⁰⁹.

Таким чином, боротьба Південної Русі з Польщею та подальше «возз'єднання» з Москвою, в репрезентації П. Куліша, це боротьба не стільки двох «фізичних сил», скільки змагання відмінних морально-етичних ідеалів, що випробовуються на міцність «життєвою необхідністю».

Проте в поданій авторській сентенції вгадуються й відомі романтичні опозиції, хоч і з позитивістськими включеннями: народоправство/єдиновладдя, федерація/єдинодержавність.

На цьому місці слід підкреслити, що навіть пізній П. Куліш сприймав конфлікт в історії як духовну конфронтацію на теренах віри, права, політики, а фізичне, матеріальне протистояння вважав лише відображенням, зворотною стороною ідейних змагань.

Процитований пасаж відображає й авторські уявлення про історичний рух і його суб'єкти — держави, народи, соціальні спільноти, зрештою — ідеї й ідеали. Саме останні перевіряються іспитом на «життєвість» судом історії, що є виразом права природного.

«І справді ж бо, народи живуть по закону Божому, по закону природи, і вся управительська мудрість тільки в тому й єсть, щоб сього закону не ламати, — скажемо лучче: щоб об сей закон не розбитись», — зазначає історик в одному зі своїх автобіографічних творів²¹⁰. Такі розумування зустрічаємо і в його інших працях²¹¹.

Зауважмо, що сучасні дослідники вказують на релігійно-філософські шукання пізнього П. Куліша, котрий під впливом мислителів-позитивістів Дж.-В. Дрейпера Ф.-М. Мюллера

та інших засвоїв концепцію «природної релігії», зрештою ідею релігійної єдності людства²¹².

Заразом П. Куліш досить своєрідно сприймав минувшину, зокрема поділяв її на історію подій та історію думок. «Для історії подій найважливіше *достовірність* події, — зазначає автор. — Для історії думок, від яких залежить сам хід та характер подій, важливим є не тільки фактичний бік явища, скільки *те, як це явище вплинуло на виникнення відомих переконань*. Звідси багато з того, що не можна спростувати розумово, робиться незаперечним морально, і впливає на суспільство сильніше, ніж достовірне»²¹³.

Така специфікація вказує на надзвичайну проникливість П. Куліша як історика, який не тільки тонко відчував перетворення на ниві минувшини, а й усвідомлював особливості їхньої рецепції громадськістю.

Отож інтелектуальні та світоглядні основи «Истории воссоединения Руси» є вельми своєрідними і визначаються поєднанням пізньоромантичних засад з раціонально-просвітницькими й позитивістськими вкрапленнями. Недаремно ряд дослідників відносять П. Куліша до пізніх романтиків (Д. Чижевський, Г. Грабович, Є. Нахлік)²¹⁴, у творчості яких побутують різноманітні впливи.

Врешті, Є. Нахлік у великій двотомній монографії висловлює думку про формування релігійно-позитивістського світосприйняття у пізнього П. Куліша²¹⁵ та вважає, що його філософські погляди включали раціоналізм, сцієнтизм та універсалізм²¹⁶.

З цієї перспективи історичні інтерпретації П. Куліша досить часто є несподіваними, оригінальними, а інколи й парадоксальними. Вони свідчать і про складність та суперечливість його ідеалу історіописання, скерованого на полівимірне відтворення фрагментарного та дискретного світу української історії, що спирається як на натуралістично-позитивістські, раціонально-аналітичні, так і морально-етичні, ідеалістичні й ірраціональні канони.

Про те, наскільки впливовими є натуралістичні мотиви в історіописанні П. Куліша, свідчить порівняння історичного значення К. Саковича та М. Смотрицького зі стрічковим агатом, який зазвичай підроблюють для того, щоб зробити привабливим і красивим²¹⁷.

Якими ж є критерії добору фактографічного матеріалу в Пантелеймона Куліша як дослідника?

Насамперед, це — типова орієнтація романтиків на неповторні та унікальні явища в контексті загального руху історичного потоку.

Проте, П. Куліш також виявляє неабиякий інтерес до історії держав, що, правда, у досить специфічному розумінні. Його найбільше хвилюють переломні моменти їхньої історії з погляду зародження, становлення, занепаду та вмирання державних утворень, зокрема зв'язок означених перетворень із духовним побутуванням і, властиво, з долею самих народів/націй.

Утім, у розумінні автора критичні події в потоці минувшини не є швидкоплинними діями, які визначають буття чи небуття певної спільноти, держави або суспільства, що притаманно романтичному історіописанню. Він розглядає засадничі явища і події в контексті минулих століть, зокрема з перспективи духовних, соціальних, політичних та культурних сил, що спричинилися до появи відповідних тенденцій.

Недаремно у викладі П. Куліша постає той контекст минувшини, що найповніше відображає сутнісні риси того чи іншого суспільного стану, динамічні й суперечливі процеси в різних зрізах людського буття: війни, повстання, військовий побут, колонізація земель, релігійні змагання, духовні та культурні перетворення, державна організація суспільства тощо.

Соціальна, економічна та культурна поверхня історичного руху і навіть глибинні процеси в політичній сфері подаються у текстах П. Куліша лише як тло, яке яскравіше відбиває та показує те, що відбувається за присудом історії (суду історії чи культури, цивілізаційного поступу, Божого Провидіння) в царині ідеї, духу. В інтерпретаціях історика поєднуються натуралістичні мотиви, що химерно сполучаються з морально-етичними і релігійними нотками, повчаннями й екскурсами.

Останні часто сприймаються як афористичні вислови. Приміром, його думка про історію як науку: «Брехня — неминуча хвороба історії, ледве чи виліковна»²¹⁸.

Зауважимо, що частка фактографічного матеріалу в авторському викладі відносно невелика, хоч П. Куліш і декларує необхідність повного та точного висвітлення минувшини.

Натомість непропорційно значне місце відводиться розумуванню, тлумаченням і коментарям історика. В його оповіді домінує висвітлення певних тенденцій, а не конкретних подій чи фактів. Натомість емпіричний матеріал здебільшого ілюструє певні думки П. Куліша. У такому сенсі історик розглядає і джерела.

Звичайно, П. Куліш був обізнаний із тодішніми вимогами історичної науки до критики джерел. Зокрема, він відгукується про необхідність критики і очищення українських літописів від вимислів²¹⁹, але, зазвичай, не розглядає достовірності окремих джерел чи джерельної бази взагалі.

Приміром, П. Куліш зазначає, що відомості про польську колонізацію південно-західної Русі запозичив із роботи Кароля Шайнохи²²⁰. Очевидно, що на нього помітний вплив справила і відома теза цього історика про «здобич польського плуга» на південно-східних окраїнах Речі Посполитої.

П. Куліш використовує чимало польських джерел, зокрема літописів Й. та М. Бельських, С. Грондського, Я. Длугоша, Б. Папроцького, М. Стрийковського та низки інших, а також свідчень іноземних авторів Г.-Л. Боппана, Е. Лясоти тощо. Взагалі польські джерела складають лівову частку джерельної бази тритомника, особливо перших двох томів.

Студіями російських і українських дослідників П. Куліш послуговується досить обережно. Інколи подає критичні коментарі при покликанні на них, але й посилається, якщо хоче фактографічно обґрунтувати певну думку. Здебільшого автор просто обирає конкретні відомості, які його цікавлять, на potwierдження чергової тези чи висвітлення минувшини з відповідної перспективи тощо.

За власним визнанням, він віддає перевагу *«наперам другоградної важливості, аніж строго оформленим чи офіційно авторитетним свідченням і урочистим актам»*²²¹, що виказує його романтичні вподобання у доборі джерел. П. Куліш демонструє свою прихильність до свідчень польських літописців, сеймових постанов, актів місцевих судів, мемуарів, подорожніх нотаток, етнографічного матеріалу. Витяги з джерел автор вміщує в додатках до першого та другого томів.

Втім, у третьому томі «Истории воссоединения Руси» істотно збільшується кількість російських джерел, а історик дедалі

частіше покликається на російських учених, зокрема на С. Соловйова²²².

П. Куліш, очевидно, розумів джерельні прогалини своєї роботи і тому розпочав публікацію «Материалов для истории воссоединения Руси» (М., 1877). Він також планував їх докладно коментувати²²³. Зокрема, в цьому томі «Материалов» історик видав документи і матеріали, що зберігалися в Московському архіві іноземних справ та в бібліотеці Красинських у Варшаві²²⁴.

Мабуть, вимоги сцієнтизму, які привніс позитивізм, позначилися й на науково-довідковому апараті «Истории воссоединения Руси».

Цей апарат є досить репрезентативним, зокрема складається з передмови та додатків до першого та другого томів, численних посилань, які можемо розділити на звичайні бібліографічні покликання, витяги з джерел, критичні та пояснювальні нотатки.

Два останні різновиди посилань домінують і фактично використовуються автором як доповнення до основного тексту. Відтак у багатьох покликаннях він забігає наперед, подає свої інвективи, коментує або тлумачить ті чи інші відомості, показує діахронічний зріз історичного руху тощо.

Врешті, П. Куліш тримається асиметричної техніки викладу матеріалу з переходом від однієї площини світу історії до іншої: від військово-політичної до господарської або культурної. Заразом його історичне письмо вирізняється поляризацією проміжних узагальнень, численними протиставленнями явищ, подій та фактів, ретроспективними екскурсами тощо.

Він упроваджує і низку символічних образів із позачасовим значенням, а інколи і з біблійними мотивами. Наприклад, могили — символ смерті та слави²²⁵, Україна — земля обітована, що «тече молоком і медом», пограниччя як межа культур, терен протиборства держав і водночас простір, в якому сполучається фантастична плодючість²²⁶ із неймовірною руйнацією, фаталізм із надзвичайною звитягою людського духу.

П. Куліш не прагне рівномірно висвітлювати різні зрізи минулого. Натомість історик акцентує увагу на тих аспектах буття, які вважає важливими для відтворення рушіїв світу минулщини, пояснення історичних перетворень та явищ тощо.

Така авторська манера є не стільки даниною романтичному історизму й естетизму, скільки самобутнім способом виявлення

певних чинників, які сформували те чи інше явище, зумовили перебіг конкретної події тощо.

Саме з означеної перспективи П. Куліш висвітлює появу та побутування українського козацтва. Він пов'язує його виникнення з конфронтацією різних суспільно-політичних систем та ідей громадського буття в пограничному трикутнику між Польщею, Кримським ханством і Росією. Відтак козацтво постає в його конструкції української історії і як соціальна спільнота, і як ідеал, зокрема як «протиборство руського духу татарському»²²⁷.

П. Куліш уважає, що в козащині втілювався ідеал рівноправності, який у різні часи української минувшини репрезентувало віче, копа (автор називає його «віче без князя»²²⁸), рух православних братств та ін.

Отже, у системі поглядів пізнього П. Куліша козацтво розглядається як багатовимірне явище з різних перспектив і масштабів.

У його рецепції козацтво — це не тільки сила, що протидіяла «азіатському хижацтву»²²⁹, а й своєрідний спосіб життя — козакування. «...козакування було для них (козаків. — О. Я.) не стільки лицарством, у сенсі покликання, не стільки ідеєю соціальної відсічі, а тим менше реакцією політичною, скільки простим, буденним добуванням хліба насущного...», — пише автор²³⁰.

Причому П. Куліш генералізує власні уявлення щодо козацького способу життя в лаконічних, афористичних формулах. «Козак і вбогість, козак та нужда — ці два поняття завжди мали близьку спорідненість», — відзначає історик²³¹.

На його думку, складні умови виживання на прикордонні кількох держав, невідворотність плину буття та трагічно-катастрофічне сприйняття життя, різкий контраст між показаною зовнішньою веселістю, розвагами та меланхолійністю внутрішніх відчуттів, висока психологічна напруга сформували своєрідне відчуження козацтва від навколишнього світу з його звичними зацікавленнями, втіхами і благами, що найкраще виявилось в суворому й аскетичному запорозькому побуті²³².

Отож П. Куліш обстоює думку, що вічна боротьба козацтва за існування, подібно до тваринного світу, не тільки відокремляла цей стан від цивілізованого суспільства, а й зводила його інстинкти до найпростіших, найпримітивніших, розбійницько-грабіжницьких, серед яких майже не залишалося місця морально-етичним чеснотам, передусім, релігії²³³.

Втім, за візією автора козацтво — це не лише спосіб життя, а й «народний ідеал рівноправності в грубій формі»²³⁴, ідеал «вільного життя»²³⁵, відваги та молодечтва.

Проте П. Куліш приділяє значну увагу не тільки психологічним та моральним характеристикам козаччини, а й соціально-економічному становищу цієї спільноти, що вказує певні елементи як романтичних, так і позитивістських підходів.

У функціональному плані П. Куліш розглядає козацтво як породження польської культури, наріст у суспільному організмі Речі Посполитої на теренах «східних кресів». Узагалі існування козацтва як стану («військово-промислової корпорації») він співвідносить із побутуванням шляхти.

На його переконання, саме змагання «шляхетського духу» з «козацьким духом» значною мірою й визначило перебіг польської та української історії²³⁶.

«Ці дві сили, коронно-шляхетська та розбійницько-козацька, розвивались, падали й знову вставали паралельно, — пише історик. — Вони порівну поділили між собою право розбійничати та область експлуатації, але майже завжди випадало, що там, де перемагала одна, там втрачала інша. Доля держави і майбутнє суспільства вповні залежали від того, яка сила залишиться більш життєвою: та, котра, очевидно, працювала для цивілізації та будувала державу, чи та, яка нібито прагнула повернути державу назад, і готова була вчинити з державою, як сліпий Самсон з філістимською храминою»²³⁷.

Врешті, автор кваліфікує «козацьку силу», як непримиренну стосовно будь-якої державності²³⁸, в т. ч. навіть щодо ідеї власного, «самостійного царства»²³⁹.

Більше того, він дійшов думки про ворожість козацтва щодо самого «староруського духу» часів дотатарської Русі, вільному від чужоплемінних домішок. Відтак погляди П. Куліша поривають із романтичною візією, наприклад М. Костомарова, котрий уважав, що вікові й удільні основи давньоруського суспільства споріднені з козацькою вольницею.

В авторському списку до другого видання «Истории воссоединения Руси» П. Куліш кваліфікує «козацьке збіговище», що зорганізувалося в республіку, як спільний продукт Азії й Європи²⁴⁰.

Історію козацтва автор, подібно до М. Костомарова, поділяє на кілька періодів. Проте, на відміну від останнього, внутрішніми засадами цього поділу є не залежність екзистенції козацтва від ідеї (ідеалу, стихії, укладу), а від стану взаємин між козаками та шляхтою, себто певний баланс соціальних сил.

«У першому періоді козаки були не чим іншим, як козакуюча супроти татар панська погранична сторожа, котру очолювали ті, чия була земля...», — підкреслює історик²⁴¹. Відтак автор розглядає козацтво цього «молодецького періоду» як інструмент польської колонізації українських пусток²⁴².

Однак наприкінці XVI ст. розпочинається доба роздвоєння польської Русі на шляхетську та козацьку²⁴³. Відтоді він виводить початок другого періоду в історії козащини.

Зауважимо, що цей період у першому виданні «Истории воссоединения Руси» окреслено досить невиразно. П. Куліш, мабуть, планував у наступних томах докладніше опрацювати цю проблематику.

Проте в авторському списку до другого видання «Истории воссоединения Руси» він фактично випустив цю проблему з поля зору, позаяк останні два томи скомпільовано з його тритомника «Отпадение Малороссии от Польши (1340—1654)».

Сучасні дослідники творчої спадщини П. Куліша вважають, що він поділяв історію козацтва на три періоди: 1) початковий період — кінець XV ст. — 90-ті роки XVI ст.; 2) період боротьби козацтва зі шляхтою — 90-ті роки XVI — кінець XVII ст.; 3) заключний період — XVIII ст.²⁴⁴

Третій том «Истории воссоединения Руси» (М., 1877), порівняно з двома іншими, в яких роль козацтва тлумачиться ще більш-менш позитивно, вирізняється й найгострішими антикозацькими інвективами.

У цьому томі П. Куліш однозначно характеризує козацтво як «розбійницьку корпорацію», яку фактично прирівнює до ханської орди чи інших степових кочівників²⁴⁵. У такому ж дусі написано і його розвідку «Козаки по отношению к государству и обществу» (1877), в якій він виклав компендіум власних поглядів стосовно козацтва²⁴⁶.

Та найгостріші зауваги історика спрямовано супроти моральних засад існування козацтва як стану, які в романтизмі

традиційно вважалися неодмінним атрибутом його духовного буття, значимості на авансцені минувшини.

«Козак уподібнювався птаху, який клав яйця в чужі гнізда або заривав у пісок. Його моральність визначалась вже одним його побутом. За його бездомності та байдужості до родини, думку світу для нього не існувало... — пише П. Куліш. — Відкидаючи родинне начало, козак відкидав й начало суспільне... Козак жив за рахунок здобичі та для здобичі. Здобич і слава (курсив П. Куліша. — О. Я.) в його мові були нерозлучні та оспівані в козацьких піснях як однаково моральні»²⁴⁷.

Отже, автор знову вдається до акцентування, генералізації своїх спостережень про побутування козаччини в одному стислому виразі: здобич і слава.

Проте у передмові до твору «Малорусские казаки между Россией и Польшей в 1659 г.», написаному Юрієм Крижаничем, П. Куліш обстоює думку як про моральну, так і соціально-політичну конечність буття козацтва, себто спирається як на міркування романтичної апології, так і позитивістської зумовленості.

«Записка Крижанича важлива і щодо того, що правильно визначила політичне становище малоруських козаків між Московією та Польщею. З одного боку, їм судилося життя, з другого — смерть, *смерть і як представників руської народності, і як морально-людських істот*», — твердить автор²⁴⁸.

Зауважмо, що історик відшукує нові аргументи для дегероїзації образу козацтва, передусім, прагне продемонструвати його архаїчність щодо культурного поступу.

Приміром, він зазначає, що «коли б у Таврійському Херсонесі далі розвивалася грецька культура, замість завмерлої там татаризації, напевно, навіть слово *козак* (курсив П. Куліша. — О. Я.) було б забуто в нинішніх містах і селах»²⁴⁹.

Більше того, автор гостро критикує романтичну героїзацію козаччини в українській історіографії. «Театральний кін, з якого нам показували українських героїв, не приваблює нашої цікавості; за багато розписаними декораціями відтінюється нам артистична вбогість», — зазначає П. Куліш²⁵⁰. Він піддає нищівній критиці народницьке історіописання, яке підтримує і ширить містифіковані уявлення про українську минувшину.

«Сі письменники живуть не в XIX-му, а в XVIII-му столітті. Тим-то й шкода з ними перекорюватись. Не врозумляють їх,

як бачимо, навіть і такі доводи, як пофальшовані літописи і повидумуванні універсали. Міцно сидять вони у тому шанці, що спорудила їм безкритична історіографія, і з фанатичною одвагою репетують на весь світ, що українська муза не сплямувала себе прославляючи гайдамаччину з її священними ножами, Золотою Грамотою і великодушними харцизяками», — наголошує автор зі сторінок «Крашанки русинам і полякам на Великдень 1882 року»²⁵¹.

Отож він не тільки розвінчує апологетичний образ козаччини, а фактично й переглядає її роль на авансцені нашої минувшини.

Ці критичні настанови П. Куліша щодо козацтва бачимо і в його листуванні. «Шляхом козаччини і гайдамаччини нікуди йти. Усі шляхи перегороджено початками культури. З нею ніхто не боротиметься так, як з лядським безладдям, а коли схоче боротись, то вдариться лобом у стіну», — зазначає історик у листі до Івана Пулюя від 1 грудня 1875 р.²⁵²

Врешті, козацтво в авторській візії поставало як «могутня руїниницька», але «морально нікчемна» сила стосовно будь-якої суспільності та влади. «Козак відкидав усі встановлення верховної влади, не міг дорожити нею як чимось священним. Для козаків не була святою навіть і та влада, яку самі вони ставили над собою, як заперечення будь-якої іншої: хоч вони були здатні скоритися найбрутальнішому деспотизму обраного ним ватажка, але за невдалий похід ватажок відповідав у них власною головою», — пише історик²⁵³.

В авторському списку до другого видання «Истории воссоединения Руси» П. Куліш зазначає: «Козаки не мали не тільки релігійної, але й політичної мети в своєму козацькому промислі»²⁵⁴.

Це узагальнення нагадує відомі думки російських істориків-державників про запорозьке козацтво, передусім С. Соловйова²⁵⁵. Ба більше, воно сприймається як застереження автора від «руїниницької сили» тодішніх соціальних низів, яке іноді тлумачать у релігійно-консервативному чи аристократичному розумінні.

Загальний висновок П. Куліша — категоричний: держава, яка дозволила на своїй території виникнути «кублу крайньої вольниці», приречена на криваву боротьбу з нею і, врешті-решт на загибель²⁵⁶. Саме це і сталося з Річчю Посполитою.

Втім, незважаючи на таку характеристику козащини, автор відводить цій соціальній спільноті поважну роль у «возз'єднанні» Південної та Північної Русі. Він убачає заслугу козацтва у важливій, хоч і тимчасовій, функції оборони «руського народу матеріально» від турецько-татарської та польської сили²⁵⁷.

Водночас козацтво було фізичним опертям духовенства, яке прагнуло перейти під протекцію московського самодержця²⁵⁸. Це спричинилося до постановня протиприродної спілки між назованими соціальними спільнотами²⁵⁹.

З такої перспективи П. Куліш розглядає козацтво як «республікоподібне», «зовнішньо дезорганізоване», «напівполітичне тіло», яке неусвідомлено переходило на службу «руського возз'єднання»²⁶⁰.

Таким чином, козацтво в рецепції історика постає як знаряддя, «матеріальна сила», за допомогою якої й відбулося об'єднання Південної та Північної Русі, і не більше.

Показовою в цьому сенсі є його оцінка ролі Б. Хмельницького. «Він не міг не приєднатися (курсив П. Куліша. — О. Я.); його змусила до цього сила речей, що викувала українську націю, і сама українська нація, яка почала вже і тоді проклинати його, як пізніше кляла Мазепу», — зазначає П. Куліш²⁶¹.

Слід відзначити, що сам процес «возз'єднання» автор трактував як «поетичний акт», духовний вибір, який відбувся задовго до фізичного втілення в історії²⁶². Щодо Переяславського вибору козацької верхівки, то в студії «Отпадение Малороссии от Польши (1340—1654)» П. Куліш розглядає його як «одностайність розбійників, що рятувалися від карі»²⁶³.

Досить цікаву соціокультурну характеристику акту 1654 р. історик та письменник подав в одній зі своїх останніх праць. «Навіяний шар західної цивілізації був знесений геть кривавим потоком запорозького бунту, і сам потік, із руйнуванням перепон, утратив свою лють. Москва не змогла б зладити з сусільством, обробленим антируською культурою. Через тяжіння європейських елементів на захід та азійських на схід збулося, в 1654 році, приєднання Малоросії до Росії», — наголошує П. Куліш²⁶⁴.

Критику романтичних, козакофільських версій української минувшини, передусім дегероїзацію самого «козацького духу», ідеалу його історичного буття спостерігаємо і в інших працях пізнього П. Куліша²⁶⁵.

Зокрема, в одній із популярних праць 1890-х років історик розглядає козацтво як «антидержавну силу» щодо громадянського суспільства²⁶⁶. Причому навіть гетьман П. Конашевич-Сагайдачний дістає вкрай негативну характеристику як «геніальний пірат та наїзник»²⁶⁷, а морські козацькі походи на Чорному морі прирівнюються до грабіжницьких нападів варязьких ватаг²⁶⁸.

Проте ці антикозацькі інвективи П. Куліша вже не справляли такого враження на сучасників, як поява «Истории воссоединения Руси» чи публікація розвідки «Козаки по отношению к государству и обществу».

Приміром, Б. Грінченко в одному з перших життєписів, написаних по смерті П. Куліша, відзначав, що його тритомна студія «Отпадение Малороссии от Польши (1340 — 1654)» та кілька статей у російських журналах залишилися практично непоміченими, позаяк значною мірою повторювали попередні авторські думки²⁶⁹.

На думку Ю. Луцького, самотність «на хуторі довела його (П. Куліша. — О. Я.) до деякого звуження світогляду, до певної провінційности, хоч він намагався численною кореспонденцією втримати зв'язки з людьми»²⁷⁰.

Зазначимо, що свої погляди на козацтво пізній П. Куліш досить докладно виклав у листі від 7 липня 1892 р. до Марії Карачевської-Вовківни: «[...] в Тебе козачина — корінь і цвіт нашої національності, а в мене вона допомогла нашому культурному ходу ще менше, ніж у середніх віках нашим західним сусідам допомогли рицарі, — дарма що мало (та й позабувало) свої нібелунги. Елемент ляхо-шляхецький вкупі з елементом татаро-хлопацьким народив козачину нам на погибіль, і не погibli ми з нашою старорущиною єдино через те, що братня наша Русь праведна, звана Великою, спромоглась на тверду законодавчу і виконавчу владу, — не так, як республіки шляхецька і її facsimile — республіка козацька. Очуняли ми, отверезились під її протекцією, навіть під її крутим деспотством, і позичили в неї позиченої в німця науки»²⁷¹.

Проте дегероїзація та деміфілогізація козацько-гетьманської минувшини підштовхнула П. Куліша до пошуків нового-старого культурного взірця в українській історії.

Таким культурницьким ідеалом стала давня Русь, яку історик називав Старою Руссю, а Московщину-Росію — Новою Руссю. Відтак киево-руська спадщина в авторському поданні дістала похідну назву — «старорущини», а українська мова — староруської мови²⁷².

Властиво, в цьому поділі, хоч і в знятому вигляді, вгадуються давні відголоски відомої полеміки «південців» та «північан» щодо «руського первородства».

Втім, у розумінні П. Куліша Стара Русь — це не тільки ідеалістичний зразок, а й важливий приклад дієвості культури в просторі української історії.

«У дотатарський період, у нас у Києві розпочиналося децю грандіозно-поетичне; у нас на незайманому ґрунті відроджувався свого роду гуманізм в той час, коли Західна Європа, з залишками римської культури, лежала прахом під гнітом ісидоровських декреталій», — зазначає автор у своїй «Хуторской философии и удаленной от света поэзии»²⁷³.

В іншій праці він навіть афористично зауважує, що в часи Володимира Великого доля Русі штовхала її до «цивілізаційних подвигів»²⁷⁴.

Однак ця доба, вважає П. Куліш, тривала лише до часів Володимира Мономаха. Саме за його князювання розпочався «тріумф власне руської церкви, церкви милосердя й правди, над отупілою, або ж лукавою візантійщиною, і разом із тим, початок високої, якщо можемо так висловитися, самостійної, за суттю успадкованої культури»²⁷⁵.

Але монголо-татарська навала згубила ці культурні паростки. «Кажучи прозаїчно, — пише П. Куліш, — Русь перетворена татарами в татарщину. З нею сталося лихо, подібне до того, яке трапляється з багатим маєтком, котрий дістається у спадок дикунам-наслідникам»²⁷⁶.

З такої перспективи авторський поділ на Стару/Нову Русь є, вочевидь, спробою пошуку відповідних культурних мірил історичного руху, зокрема його знакових, доленосних перетворень. Врешті, настанови Божого Провидіння чи природничих законів у контексті дослідницьких практик потребували досить точних аксіологічних критеріїв щодо розрізнення складної, дискретної та суперечливої української минувшини.

Зауважимо, що «История воссоединения Руси» виявляє й іншу рису пізнього П. Куліша як дослідника — його тонке розуміння гетерогенності суспільства. Адже на історичній арені, відтвореній автором, виступають не тільки козацтво, шляхта та панство, а й міщанство, селянство, православне й католицьке духовенство та інші соціальні верстви й прошарки, які відіграють самобутні, часто-густо досить складні і суперечливі ролі.

Така замальовка соціальної площини світу історії істотно відрізняється від традиційних взірців романтичного історіописання, в яких різні спільноти подавалися як складова частина масового, колективного героя — народу/нації або в дихотомічному плані: вищі стани/низи, аристократія/чернь і т. ін. Виняток робився тільки для козацтва, яке вважалося загальнонародним репрезентантом, та його антагоніста — шляхти.

Цікавим видається й термінологічний апарат в «Истории воссоединения Руси», в якому одночасно побутують як поняття, властиві романтичному історіописанню — «народ», «козацький дух», «шляхетський дух», «ідеал», «правда», «мораль», «сила», «безсилля», так і їхні позитивістські аналоги — «громадянське суспільство», «корпорація», «клас», «поступовість», «поступ», «життєвість», «асоціація розумової та фізичної праці», «закон» тощо. Вочевидь, вертикальне та горизонтальне структурування соціальної і політичної поверхні історичного руху потребувало від історика певних термінологічних новацій, порівняно з відомими взірцями романтичної історіографії.

Втім, навіть досить поширені на теренах романтичної концептуалізації поняття автор переосмислює і трактує у відмінному сенсі.

Приміром, термін «народ», який П. Куліш у 40-ві — на початку 60-х років XIX ст. зазвичай вживає у розумінні етнічної, колективної й антропоморфної спільноти, в «Истории воссоединения Руси» здебільшого тлумачиться як організм у природному та соціально-історичному середовищі, хоч іноді розглядається і як духовна спільність.

Принагідно зазначимо, що саме П. Куліш в цій студії впровадив термін «возз'єднання» (рос. *воссоединение*), який до того вживався спорадично до широкого обігу.

За радянських часів ця дефініція перетворилася в ідеологічний канон подання української ранньомодерної історії, освяче-

ний сумнозвісними догматами відомих тез ЦК КПРС (1954). Зазначена ідея стала наріжним каменем концепції П. Куліша про двоєдину Русь — політичну єдність Старої і Нової Русі, України та Росії.

Крім того, «История воссоединения Руси» демонструє амбівалентне ставлення П. Куліша до цивілізації, витоки якого простежуємо ще в його історичному письмі на зламі 1850—1860-х років. Культурні досягнення цивілізації асоціювалися в нього з поступом людства, який приходить до «народу шляхом економічного та розумового розвитку маси»²⁷⁷.

Таке трактування цивілізації, здавалося, наближається до позитивістського тлумачення, принаймні, в абстрактному сенсі.

Водночас цивілізація сприймалася автором з перспективи реципієнта, споживача продуктів культури в українській минувшині та тодішній сучасності. З цього ракурсу, вона розглядалася як каталізатор деградації суспільної моралі, занепаду віри тощо²⁷⁸.

Отже, зміна історичного масштабу у світосприйнятті П. Куліша істотно підважує, ба навіть зводить нанівець позитивістські уявлення про поступовість, яку він визнає тільки на високому рівні загальності (історії держав, народів/націй) у тривалій історичній перспективі.

«...Якщо серед світу закам'янілого та світу, що розвивається так поривчасто шляхом сумнівного для нас поступу, виник, протягом тисячоліття, світ самотнього життя, який лише верхівками чи фракціями своїми уподібнюється і західному європеїзму, і східному китаїзму: то історія, яка визнає законність кожного політичного і суспільного явища, не може заперечувати необхідності, а відповідно й розумності, тієї очевидної недовіри до поступу Західної Європи, який характеризує великий руський світ із часів першого його організатора та характеризує його навіть у наш час», — відзначає історик²⁷⁹.

Ця заувага є вельми промовистою для розуміння амбівалентності авторських поглядів щодо цивілізації та поступу в історії.

Отже, реальна взаємодія цивілізації з реципієнтом у певну добу сприймається П. Кулішем у катастрофічному, руїнницькому сенсі. Причому архаїчність буття («природа руського племені», «старий ідеал християнства») трактується автором як захисна реакція від деструктивних цивілізаційних впливів²⁸⁰.

Ця настанова історика нагадує руссоїстську опозицію: природний стан/цивілізація. Недаремно носій, а точніше ідеал культури в історичному письмі П. Куліша постійно змінюється: польська і ополячена українська шляхта, міське та хутірне міщанство, російська освічена монархія, царі-культурники тощо.

В «Истории воссоединения Руси» простежуємо і переоцінку авторських поглядів щодо значення індивідуального героя — видатної особистості в історії. Адже в романтичному історіописанні постать — визначна та маловідома, незважаючи на домінацію колективного героя та його духу, посідає своєрідне і неповторне місце.

Таке романтичне розуміння персональної ролі тої чи іншої особи відкидається П. Кулішем. «Кожний із нас усвідомлює у власній індивідуальності підпорядкованість незліченним впливам, і тому *не варто дивитися на історію, як на збірку біографій*, — твердить автор. — *За кожною постаттю, що з'явилася на передньому плані, неодмінно приховуються цілі натовпи постатей, котрі зробили справу перш, ніж вона здійснила перед нами представництво своє*»²⁸¹.

У робочих нотатках, розмірковуючи про «моральну генеалогію великих людей», історик висловлює думку про їхню спорідненість із попередніми та майбутніми генераціями²⁸².

Отже, П. Куліш дивиться на дії особи в світі історії у контексті магістральних інтелектуальних та соціокультурних впливів певної доби. Це ще не позитивістська детермінованість, але очевидний крок до неї.

Втім, автор не є послідовним і в цьому питанні. Зокрема, він обстоює думку, що визначні особистості (наприклад, коронний гетьман С. Жолкевський) наділені «дивовижним духом життєвості», який визначає їхню виняткову роль в історії всупереч умовам та обставинам²⁸³.

Взагалі автор конструє об'єкт історіописання — Руський світ у суперечливому сенсі як на пізньоромантичних, так і на позитивістських засадах із вкрапленнями раціонально-просвітницьких компонентів.

Первинною основою цієї конструкції є ідеальні складові (вічеве право, руський дух, ідеал і т. ін.), які співіснують з натуралістичними, природничими законами. Відтак рушії історії належать як до духовної, ідеальної сфери, так і до матеріально-фізичного світу, хоч визначальними вважаються перші.

Саме в царині духу відбуваються головні перетворення, які, зрештою, реалізуються в матеріальному просторі.

Приміром, в одній із останніх історичних розвідок «Украинские казаки и паны в двадцатилетие перед бунтом Богдана Хмельницкого» (1895) П. Куліш наголошує на змаганні «державно-господарського ідеалу» (шляхетського) з «ідеалом гультяйської свободи» (козацького)²⁸⁴.

Показовим у цьому розумінні є поняття «сили», яке репрезентує позитивістські «життєвість» та «поступовість» і одночасно виказує перемогу романтичного «духу» (ідеї, ідеалу). Відповідний баланс між «силою» і «безсилям» визначають перехід суб'єктів (Річ Посполита, козацтво) з історичної арени в світ інобуття.

Отож, за П. Кулішем, історія «руського світу» — це боротьба різних ідей (основ) буття, а, за великим рахунком — триумф ідеї «возз'єднання» Русі Південної і Русі Північної. Та й цей триумф в авторському розумінні є доволі суперечливим, зокрема виглядає як своєрідна комбінація певних історичних обставин, передумов та дій.

Зауважимо, що в листі до І. Пулюя від 3 серпня 1878 р. П. Куліш досить специфічно окреслив призначення імперії Романових у світлі розвою цивілізації. «Москва далеко гірша була од Польщі, та через одно те, що мала свою національну, а не чужу, політику, вибилась вона на широкий шлях цивілізації і з варварської зробилась навіть гуманною»²⁸⁵.

Врешті, поєднання пізньоромантичних, просвітницько-раціональних та позитивістських підходів у дослідницькому інструментарії П. Куліша виявляється в калейдоскопічному висвітленні то однієї, то іншої площини світу історії, у двоїстому тлумаченні ряду дефініцій («сила», «народ» та ін.), у суперечливому ставленні до ідеї поступу та цивілізаційних впливів в історії, які трактуються в моральному сенсі, в контексті зрушень у царині культури, духу, у наближенні до детерміністського тлумачення подій, але з перспективи ідеалізованої цілі «возз'єднання», у перегляді ролі особистостей тощо.

Загалом стиль мислення П. Куліша складно схарактеризувати якоюсь абстрактною й універсальною формулою, особливо, з перспективи авторської стратегії пояснення минувшини. Схильний до тотальної формалізації історик та письменник,

однак, ніяк не міг окреслити свого ідеалу науковості, зокрема уявити і зафіксувати аксіологічні, ціннісні параметри продукovanого ним епістемологічного взірця.

Передусім, він орієнтувався на конструкцію монументальної, багатотомної праці, яка попервах виглядала як кількатомна монографія, хоч у подальших планах і переробках набувала певних ознак великого тексту — потенційного гранд-нарративу. Позаяк історичне письмо П. Куліша служило моралістичним, виховним цілям, то в його студіях надзвичайно гостро поставало питання про соціальні й культурні зразки для наслідування.

Проте ця проблема порушувалася автором не в утятому чи практично-утилітарному розумінні, властивому просвітницькому історіописанню, а в глобальному масштабі, як своєрідна Надмета! П. Куліш прагнув подати моралістичну інтерпретацію цілих історичних епох, урешті всієї української минувшини. Звідси пошуки абсолютної і тотальної Правди, що побутувала в його працях у вигляді «суду історії», «суду культури», поступу цивілізації, природних і Божих законів і т. ін.

Хоч би як там було, методологічна стратегія П. Куліша спиралася на інтегрування різних стильових елементів — просвітницького раціоналізму, романтизму, позитивізму, природної релігії тощо. Проте автору не вдавалося означити вихідні засади своєї концептуалізації щодо різних шарів фактографічного матеріалу, розгорнутому на суперечливому, дискретному полі української минувшини.

Інакше кажучи, його інструментарій був доволі дієвим для того, щоб успішно вирішувати масштабні дослідницькі завдання з обсягу перегляду тогочасних романтичних стереотипів чи подання нових інтерпретацій процесів, явищ та подій тощо. Пізній романтик П. Куліш, за іронією долі, виконав важливу, але невдячну роль демістифікатора романтичної апології козацтва.

Та історик прагнув більшого! Адже він хотів досягти своєю працею нечуваного, глобального моралістичного і виховного ефекту!

Втім, така Надмета в царині історії повсякчас руйнувала аксіологічні складові його епістемологічного взірця та всієї дослідницької стратегії, а за великим рахунком — весь ідеал науковості. П. Куліш раз у раз опинявся у зачарованому колі інтелектуаль-

них крайнощів, світоглядних екстрем, часом образливих інвектив супроти українських, російських, польських діячів.

Приміром, варто згадати його спробу замирення «двох найгарніших слов'янських народностей»²⁸⁶, репрезентовану на сторінках «Крашанки русинам і полякам на Великдень 1882 року».

Ще цікавіше виглядає його вражаючий поворот 1883—1884 рр. до морально-етичних і культурних вартостей ісламського світу, який виявився у поемі «Магомет і Хадиза» (1883) та інших творах.

Нарешті, культурно-просвітницький проект із перекладу Біблії, що видавався П. Куліша найважливішим на схилі життя.

Історик-неоромантик С. Томашівський уклав навіть своєрідний перелік т. зв. культурних гріхів П. Куліша, який йому закидала українська громадськість: а) русофільство; б) полонофільство; в) абсолютизація руїниницької ролі козащини й гайдамащини в національній історії; г) докори українським письменникам і вченим у плеканні ідеалізму та «руїниницьких нахилів»²⁸⁷.

Але світоглядними поворотами не обмежувалися життєві колізії П. Куліша.

Наприклад, слід згадати вихід письменника з підданства Російської імперії 1883 р. Тоді він прагнув пов'язати своє майбуття з піддавстрійською Галичиною і планував отримати інше громадянство.

Та швидко розчарувався і протягом майже 8 років (з липня 1883 до лютого 1891 р.) залишався поза підданством будь-якій державі, хоч і мешкав у Російській імперії! Цей факт його біографії навіть розглядають як цікавий юридичний казус²⁸⁸.

Саме неспроможність зафіксувати, оформити свій ідеал науковості, який поставав як сполучення різномірних ціннісних настанов — культури, природи, моралі й релігії, що змагалися в його світогляді між собою, вочевидь, становило головну проблему в стильовій формації П. Куліша як історика.

В. Петров влучно схарактеризував цю проблему як розрив між замислом та його виконанням, який був способом «його літературного й соціального стилю»²⁸⁹.

Імовірно, саме з цим пов'язаний той інтелектуальний стан пізнього П. Куліша, який Є. Нахлік слушно означає як «епістемологічну невпевненість»²⁹⁰.

Властиво, йдеться про спосіб/способи узгодження інтуїтивних, ірраціональних (романтизм), аналітичних (позитивізм, раціоналізм) та прагматичних (культурництво) компонентів мислення в поглядах та світосприйнятті П. Куліша.

Загалом, стиль мислення П. Куліша виявляє не тільки амбівалентні засади конструкції української історії, а і його сильні і слабкі риси як дослідника.

З одного боку, це — багатовимірне, часто-густо поляризоване зображення минулого у різних площинах (соціальній, економічній, політичній, духовній, культурній, церковній) та ракурсах (польському, російському, почасти навіть татарсько-турецькому), порівняльне висвітлення різних соціальних спільнот, дегероїзація козащини, тотальна генералізація провідних ідей у моралістичному сенсі та ін.

З другого боку, гіперболізація руїнницької ролі козацтва і, як наслідок, — обстоювання русофільської чи полонофільської версії української історії.

Приміром, автор фактично усуває з історичної авансцени масового, колективного героя — народ/націю, принаймні, в тому вигляді, в якому він побутує в романтичному історіописанні. Відтак одна з головних ірраціональних складових історичного буття в романтичній історіографії зазнає суттєвих перетворень.

Натомість П. Куліш рельєфно відтворює соціальну гетерогенність суспільства, диференціює ролі окремих станів і прошарків, тобто впроваджує елементи елітарного підходу в історичну реконструкцію. Недаремно Є. Нахлік називає його захисником «елітарних цінностей від руїнницького бунту мас»²⁹¹ та вважає представником українського консерватизму²⁹².

Однак П. Куліш все ж таки зберігає пізньоромантичну орієнтацію, хоч і з позитивістськими включеннями, зокрема прагне компенсувати таке вилучення введенням новітніх позачасових, ідеальних мірил вартості («суд історії», «суд культури») та провідних ідей історичного руху — «возз'єднання», польське «культурництво» і т. ін.

Наразі окреслення П. Куліша як консерватора спонукає до виокремлення тієї традиції, того ціннісного ядра, яке гармонізує світогляд цього типу, себто врівноважує різні стильові шари.

Втім, видається, що П. Куліш — романтик, культурник-консерватор і zarazом просвітник-учитель перебував у пошуках цього «золотого співвідношення» інтелектуальних, культурних та аксіологічних компонентів свого світосприйняття до кінця життя.

Він щиро вірив у всесильність культури та просвітницьке призначення людського розуму в історичному житті. Відтак у листі до відомого діяча і мецената В. Тарновського-молодшого від 16 грудня 1896 р., себто менш, ніж за два місяці до смерті, письменник та історик просив його придбати кілька праць відомих європейських авторів. Це прохання П. Куліш аргументував такою настановою: «*Сі книжки згодяться Вашим наслідникам їх вік буде розумніший од XIX-го, і нам треба дбати про його*»²⁹³.

¹ Нахлік Є. К. Пантелеймон Куліш: Особистість, письменник, мислитель: У 2 т. — К., 2007. — Т. 2: Світогляд і творчість Пантелеймона Куліша. — С. 28.

² Saunders D. The Ukrainian Impact on Russian Culture 1750–1850. — Edmonton, 1985. — P. 247.

³ Маркевич А. И. Н. И. Костомаров и его значение. (Речь, читанная в собрании Одесского славянского благотворительного общества св. Кирилла и Мефодия приват-доцентом А. И. Маркевичем). — О., [1885]. — С. 18.

⁴ Багалеї Д. И. Русская историография. — Х., 1911. — С. 447–448.

⁵ Пыпин А. Н., Спасович В. Д. История славянских литератур: В 2 т. — СПб., 1879. — Т. 1. — С. 375.

⁶ Див.: Velychenko S. National History as Cultural Process: A Survey of the Interpretations of Ukraine's Past in Polish, Russian, and Ukrainian Historical Writing from the Earliest Times to 1914. — Edmonton, 1992. — P. 167–169, 191; Нахлік Є. Позитивізм у рецепції Пантелеймона Куліша // Філософська і соціологічна думка. — 1994. — № 11/12. — С. 121–142; Колесников К. М. Українська козащина в історіософських поглядах П. Куліша // Запорозьке козацтво в пам'ятках історії та культури: Мат-ли міжнар. наук.-практ. конф. (2–4 жовтня 1997 р.). — Запоріжжя, 1997. — С. 170–175; Ковальчук О. Історіософські пошуки П. Куліша: особливості моделювання історії // Київська старовина. — 1999. — № 6. — С. 116–123.

⁷ Шенрок В. П. А. Кулиш: биографический очерк. — К., 1901. — С. 115.

⁸ Кулеш П. Предисловие // Летопись Самовидца о войнах Богдана Хмельницкого, бывших в Малой России по его смерти. Доведена продолжателями до 1734 года. — М., 1846. — С. I; Оглоблін О. До питання про автора Літопису Самовидця // Записки історично-філологічного відділу ВУАН. — К., 1926. — Кн. 7/8. — С. 196.

⁹ Кирилук Є. Бібліографія праць П. О. Куліша та писань про нього. — К., 1929. — С. 24, 56–57.

¹⁰ Кониский Г. История Русов или Малой России. — Репр. моск. изд. 1846. — К., 1991. — С. 6.

¹¹ Куліш П. Україна. Од початку України до Батька Хмельницького. — К., 1843. — С. 12.

¹² Куліш П. Книга о ділах народу українського і славного Війська козацького Запорозького // Кирило-Мефодіївське товариство: У 3 т. / Упоряд. М. І. Бутич, І. І. Глизь, О. О. Франко; гол. ред. П. С. Сохань. — К., 1990. — Т. 2. — С. 69.

¹³ Куліш П. Твори: У 2 т. — К., 1994. — Т. 1 / Упоряд., прим. і вступ. ст. Є. Нахліка. — С. 242.

¹⁴ Оглоблін О. П. Історія України (Конспект за лекціями професора Оглобліна). II-й курс соц.-істор. відділу Ф. П. О. [факультету партійної освіти] 1929/30 академічного року. Т. 2 [друк. Київським Окрліт. тираж 37 прим.] // Центральний державний архів вищих органів влади та управління України. Ф. 3561. — Оп. 1. — Спр. 292. — Арк. 35—36.

¹⁵ Там само. — Арк. 36.

¹⁶ Нахлік Є. К. Пантелеймон Куліш: Особистість, письменник, мислитель: У 2 т. — К., 2007. — Т. 1: Життя Пантелеймона Куліша: Наукова біографія. — С. 64.

¹⁷ Куліш П. О. Книга о ділах народу українського... — С. 66.

¹⁸ Куліш П. Твори. — Т. 1. — С. 376.

¹⁹ Грушевський О. З сорокових років: «Повість об украинском народе» Куліша // Записки наукового товариства ім. Шевченка. — Л., 1908. — Т. 83. — С. 168; Похила Л. Ранні історичні твори Куліша «Україна» і «Книга о ділах народу українського і славного війська козацького запорізького» // Пантелеймон Куліш: Матеріали і дослідження. — Л.; Нью-Йорк, 2000. — С. 102.

²⁰ Куліш П. Воспоминания о Николае Ивановиче Костомарове // Новь. — 1885. — Т. 4. — № 13. — С. 62.

²¹ Нейман Б. В. Кулиш и Вальтер Скотт [машинопис статті 17 жовтня 1925] // Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського (далі — ІР НБУВ). — Ф. X. — Од. зб. 17806. — Арк. 8.

²² Куліш П. Твори. — С. 378.

²³ Кирилюк Є. П. О. Куліш і його значення в історії української культури (До 125-річчя з дня народження) // Українська література. — 1944. — № 9/10. — С. 153.

²⁴ Шурат В. Філософічна основа творчості Куліша. — Л., 1922. — С. 39.

²⁵ Чижевський Д. Нариси з історії філософії на Україні // Чижевський Д. Філософські твори: У 4 т. / Під загальною ред. В. Лісового. — К., 2005. — Т. 1: Нариси з історії філософії на Україні. Філософія Григорія С. Сковороди. — С. 118—124.

²⁶ Дмитренко М. Українська фольклористика другої половини XIX століття: Школи, постаті, проблеми. — К., 2004. — С. 158.

²⁷ Повести П. А. Кулиша: В 4 т. — СПб., 1860. — Т. 3: Воспоминания детства Николая М. — С. 243—244.

²⁸ Куліш П. Твори. — С. 237—238.

²⁹ Федорук О. Сконфіскована брошура Пантелеймона Куліша (спостереження над текстом і контекстом) // Пантелеймон Куліш: Матеріали і дослідження. — С. 185.

³⁰ Кулиш П. А. Хуторская философия и удаленная от света поэзия. — СПб., 1879. — С. 25.

- ³¹ Нахлік Є. Проблема «Україна—Захід» в інтерпретації П. Куліша // *Сучасність*. — 1997. — № 6. — С. 123, 126.
- ³² Петров В. Пантелеймон Куліш у п'ятдесяті роки: Життя. Ідеологія. Творчість — К., 1929. — Т. 1. — С. 73 (прим. 3).
- ³³ Нахлік Є. К. Пантелеймон Куліш: Особистість, письменник, мислитель. — Т. 1. — С. 94.
- ³⁴ Петров В. Пантелеймон Куліш у п'ятдесяті роки... — С. 93.
- ³⁵ Куліш П. Повне зібрання творів. Листи. — К., 2005. — Т. I: 1841—1850 / Упоряд., ком. О. Федорук; підготовка текстів О. Федорук, Н. Хохлова. — С. 194, 199, 201, 221, 228.
- ³⁶ Шевельов Ю. Кулішеві листи і Куліш у листах // *Вибрані листи Пантелеймона Куліша українською мовою писані* / Ред. Ю. Луцького; передм. Ю. Шевельова. — Нью-Йорк; Торонто, 1984. — С. 24—25.
- ³⁷ Нахлік Є. К. Пантелеймон Куліш: Особистість, письменник, мислитель. — Т. 1. — С. 96.
- ³⁸ Петров В. Пантелеймон Куліш у п'ятдесяті роки... — С. 238.
- ³⁹ Там само. — С. 298.
- ⁴⁰ Там само. — С. 161.
- ⁴¹ Там само. — С. 258.
- ⁴² Нахлік Є. К. Пантелеймон Куліш: Особистість, письменник, мислитель. — Т. 1. — С. 59, 70.
- ⁴³ Ясь О. Фрагмент як форма мислення: романтичний світ Михайла Максимовича // *Terra Cossacorum: Студії з давньої і нової історії України: Наук. зб. на пошану доктора історичних наук, професора Валерія Степанкова*. — К., 2007. — С. 482—483.
- ⁴⁴ Дорошенко Д. Огляд української історіографії / Упор. та вступ. ст. Ю. Пінчука, Л. Гриневич. — 3-є вид., репринт. — К., 1996. — С. 106—107; Кордуба М. Причинки до урядничої служби Куліша. (Від губернського секретаря до надвального радника) // *Записки наукового товариства ім. Шевченка*. — Л., 1930. — Т. 100: Ювілейний збірник на пошану акад. Кирила Студинського. — Ч. 2: Праці історичні. — С. 327—377.
- ⁴⁵ Юровська О. 1) Куліш і Грабовський [2 машинописні копії статті 1929] // *ІР НБУВ*. — Ф. Х. — Од. зб. 18533. — Арк. 10; 2) Куліш і Грабовський // *Україна*. — 1929. — Кн. 36 (верес.). — С. 77.
- ⁴⁶ Кулиш П. Около полутолетия назад. Литературные воспоминания / Публ., упоряд. та прим. Є. Нахліка, О. Федорука // *Пантелеймон Куліш: Матеріали і дослідження*. — С. 139; Кулиш П. А. Хуторская философия... — С. 85.
- ⁴⁷ Кулиш П. Хуторская философия... — С. 90.
- ⁴⁸ Там само. — С. 93.
- ⁴⁹ Перетц Л. Листування П. А. Куліша з П. П. Плетньовим (1843—1861 рр.) [машинопис статті російською та українською мовами з архіву журналу «Україна»] // *ІР НБУВ*. — Ф. Х. — Од. зб. 17926/17927. — Арк. 1—49.
- ⁵⁰ Куліш П. Твори. — С. 361.
- ⁵¹ Там само. — С. 250.
- ⁵² Могиліянський М. М. Ідеологічна постать Куліша (спроба синтетичної характеристики) [автограф без дати та кінця] // *ІР НБУВ*. — Ф. 131. — Од. зб. 208. — Арк. 4.

⁵³ Петров В. Матеріяли до історії співробітництва Куліша в «Современнике» Некрасова 1852–3 // Записки історично-філологічного відділу ВУАН. — К., 1927. — Кн. 12. — С. 290.

⁵⁴ Нахлік Є. К. Пантелеймон Куліш: Особистість, письменник, мислитель. — Т. 1. — С. 15.

⁵⁵ Там само. — С. 462.

⁵⁶ Там само. — С. 222.

⁵⁷ Барвінський О. Спомини з мого життя / Упор. А. Шацька, О. Федорук. — Нью-Йорк; К., 2004. — Част. 1, 2. — С. 110.

⁵⁸ Куліш П. Твори. — С. 235.

⁵⁹ Куліш П. Історія України од найдавніших часів // Основа. — 1861. — № 9. — С. 93.

⁶⁰ Куліш П. Україна. — С. 1.

⁶¹ Кулиш П. А. Хуторская философия... — С. 87.

⁶² Куліш П. Твори. — С. 359.

⁶³ Куліш П. Україна. — [с. III (прим.*)].

⁶⁴ Ясь О. В. Історія як сюжет. Представлення образу Богдана Хмельницького в однойменній монографії М. І. Костомарова // Український історичний журнал — 2007. — № 2. — С. 89–106.

⁶⁵ Славницький [И. П.]. Воспоминания о П. А. Кулише // ІР НБУВ. — Ф. І. — Од. зб. 28699. — Арк. 3.

⁶⁶ Кулиш П. О причинах взаимного ожесточения поляков и малороссиян в XVII веке (Замечания издателя) // Записки о Южной Руси. / Издал П. Кулиш. — СПб., 1857. — Т. 2. — С. 325.

⁶⁷ Петров В. Пантелімон Куліш у п'ятдесяті роки... — С. 536; Комаринець Т. І. Ідейно-естетичні основи українського романтизму (проблема національного й інтернаціонального). — Л., 1983. — С. 46–47.

⁶⁸ Кулиш П. Предисловие издателя [к «Записке члена Малороссийской Коллегии, Григория Николаевича Теплова»] // Записки о Южной Руси. — Т. 2. — С. 174.

⁶⁹ Там само. — С. 171.

⁷⁰ [Пыпин А. Н.]. [Рец. на: Записки о Южной Руси / Издал П. Кулиш. — СПб., 1856. — Т. 1] // Современник. — 1857. — Т. 61. — № 1/2. — Критика. — С. 12.

⁷¹ П[ыпи]н А. [Рец. на: Записки о Южной Руси / Издал П. Кулиш. — СПб., 1856–1857. — Т. 1–2] // Современник. — 1857. — Т. 63. — № 5. — Критика. — С. 4.

⁷² Петров В. Пантелімон Куліш у п'ятдесяті роки... — С. 533.

⁷³ Нахлік Є. К. Пантелеймон Куліш: Особистість, письменник, мислитель. — Т. 1. — С. 112.

⁷⁴ Теліга І. Куліш-критик. (Принцип етнографічної точності) [машинопис статті, Київ, 1920-ті] // ІР НБУВ. — Ф. X. — Од. зб. 18233. — Арк. 6, 8.

⁷⁵ Петров В. Пантелімон Куліш у п'ятдесяті роки... — С. 536.

⁷⁶ Там само. — С. 545.

⁷⁷ Грушевський О. Історичні студії П. О. Куліша // Літературно-науковий вістник. — 1919. — Кн. 7/9. — С. 81.

⁷⁸ Куліш П. Твори: У 2 т. / Упоряд. і прим. М. Л. Гончарука. — К., 1989. — Т. 2. — С. 476.

- ⁷⁹ Петров В. «Чорна рада» як роман соціальний // Література / За ред. С. Єфремова, М. Зерова та П. Филиповича. — К., 1928. — 36. 1. — С. 29–37.
- ⁸⁰ Окиншевич Л. Україна 1663 року та «Чорна Рада» П. Куліша // Куліш П. Твори / За ред. Ол. Дорошкевича. — Х.; К., 1931. — Т. 3: Чорна рада: Хроніка 1663 року. — С. 178.
- ⁸¹ Петров В. Пантелимон Куліш у п'ятдесяті роки... — С. 431.
- ⁸² Куліш П. Хмельницина. Історичне оповідання. — СПб., 1861. — С. 28.
- ⁸³ Куліш П. Падение шляхетского господства в Украине обеих сторон Днепра, в XVII столетии // Вестник Юго-Западной и Западной России. — 1862. — Т. 1. — № 1. — С. 30.
- ⁸⁴ Хуторянин [Куліш П. О.]. Листи з хутора: III. Чого стоїть Шевченко як поет народний // Основа. — 1861. — № 3. — С. 28.
- ⁸⁵ Там само. — С. 27.
- ⁸⁶ Хуторянин [Куліш П. О.]. Листи з хутора // Основа. — 1861. — № 2. — С. 228.
- ⁸⁷ Куліш П. Взгляд южнорусского человека XVI столетия на немецко-польскую цивилизацию // Основа. — 1862. — № 6. — С. 12.
- ⁸⁸ Куліш П. Падение шляхетского господства... — С. 40.
- ⁸⁹ Куліш П. Простонародность в украинской словесности // Основа. — 1862. — № 1. — С. 10.
- ⁹⁰ Записки о Южной Руси. — Т. 1. — С. 181.
- ⁹¹ Там само. — С. 183.
- ⁹² Куліш П. Полякам об українцях (ответ на безыменное письмо) // Основа. — 1862. — № 2. — С. 72.
- ⁹³ Куліш П. Твори. — С. 262.
- ⁹⁴ Нахлік Є. Просвітительські ідеї в художньо-історіософській концепції П. Куліша // Радянське літературознавство. — 1989. — № 8. — С. 37.
- ⁹⁵ Дорошенко Д. Пантелеймон Куліш. — К.; Лейпциг, [1923]. — С. 63.
- ⁹⁶ Петров В. Теорія «культурництва» в Кулішовому листуванні р. 1856–7 // Записки історично-філологічного відділу ВУАН. — К., 1927. — Кн. 15. — С. 153.
- ⁹⁷ Петров В. Пантелимон Куліш у п'ятдесяті роки... — С. 55.
- ⁹⁸ Петров В. Хуторянство і Європа. (Листи Куліша з-за кордону р. 1858-го) // Життя й Революція. — 1926. — № 7. — С. 78.
- ⁹⁹ Перетц Л. Листування П. А. Куліша з П. П. Плетньовим... — Арк. 20.
- ¹⁰⁰ Шамрай Г. Хуторні плани Куліша в 1870-х роках [машинопис статті, 1928–29] // ІР НБУВ. — Ф. Х. — Од. зб. 18401. — Арк. 12.
- ¹⁰¹ Куліш П. А. Хуторская философия... — С. 4.
- ¹⁰² Там само. — С. 9.
- ¹⁰³ Петров В. Романи Куліша. — К., 1930. — С. 6.
- ¹⁰⁴ Нахлік Є. К. Пантелеймон Куліш: Особистість, письменник, мислитель. — Т. 2. — С. 26.
- ¹⁰⁵ Петров В. Куліш-хуторянин. (Теорія хуторянства і Баївчанський епізод 1853–1854) // Записки історично-філологічного відділу ВУАН. — К., 1926. — Кн. 9. — С. 164.
- ¹⁰⁶ Петров В. Пантелимон Куліш у п'ятдесяті роки... — С. 42–43.
- ¹⁰⁷ Там само. — С. 375.

- ¹⁰⁸ Могилянський М. М. Ідеологічна постать Куліша... — Арк. 21.
- ¹⁰⁹ Кулиш П. Характер и задача украинской критики // Основа. — 1861. — № 2. — С. 160.
- ¹¹⁰ Вибрані листи Пантелеймона Куліша... — С. 93.
- ¹¹¹ Кулиш П. Падение шляхетского господства... — С. 32—33.
- ¹¹² Кулиш П. Борьба шляхты с козаками за обладание Украиной обеих сторон Днепра // Библиотека для чтения. — 1863. — № 9. — С. 25.
- ¹¹³ Кулиш П. Падение шляхетского господства... — С. 47—48.
- ¹¹⁴ Кулиш П. Борьба шляхты с козаками... — С. 1.
- ¹¹⁵ Кулиш П. Історія України... — С. 81.
- ¹¹⁶ Багалій Д. Історіографічний вступ [до «Нарису історії України на соціально-економічному ґрунті»] // Багалій Д. Вибрані праці: У 6 т. / Упоряд., вступ. ст. і ком. В. В. Кравченка. — Х., 2001. — Т. 2: Джерелознавство та історіографія історії України. — С. 228.
- ¹¹⁷ Кулиш П. Падение шляхетского господства... — 1863. — Т. 3. — № 1. — С. 3.
- ¹¹⁸ Вибрані листи Пантелеймона Куліша... — С. 179.
- ¹¹⁹ Кулиш П. Падение шляхетского господства... — 1862. — Т. 1. — № 1. — С. 35.
- ¹²⁰ Там само. — № 3. — С. 138.
- ¹²¹ Там само. — Т. 2. — № 5. — С. 223.
- ¹²² Там само. — Т. 1. — № 2. — С. 50—51.
- ¹²³ Там само. — С. 66—67.
- ¹²⁴ [Кулиш П. А.]. Древняя Русь в Царстве Польском / Публ. і ком. Є. Нахліка // Молода нація: Альманах. — 2004. — № 1. — С. 50.
- ¹²⁵ Куліш П. Виговщина // Основа. — 1861. — № 11/12. — С. 10.
- ¹²⁶ Там само. — С. 6.
- ¹²⁷ Куліш П. Твори. — К., 1994. — Т. 1. — С. 249.
- ¹²⁸ Куліш П. Коротенька історія нашого народу українського, як він проявивсь проміж іншими народами, що з ним діялось із давніх давен і як він пробув на світі аж до нашого часу [автограф чернетки поч. 1860-х] // ІР НБУВ. — Ф. І. — Од. зб. 28476. — Арк. 19.
- ¹²⁹ Кулиш П. Полякам об украинцах (ответ на безыменное письмо) // Основа. — 1862. — № 2. — С. 70.
- ¹³⁰ Куліш П. Твори. — С. 240.
- ¹³¹ Нахлік Є. К. Пантелеймон Куліш: Особистість, письменник, мислитель. — Т. 1. — С. 256.
- ¹³² Багрій О. В. Політична повість М. І. Костомарова // Записки історично-філологічного відділу ВУАН. — К., 1927. — Кн. 13/14. — С. 147—151.
- ¹³³ Третьяков В. Джордж Оруэлл или Николай Костомаров? (http://www.orewell.ru/a_life/tretjakov/russian/r_gonk).
- ¹³⁴ Чубський П. П. [Могилянський М.]. Вихід П. О. Куліша з російського підданства та поворот до російського підданства (рр. 1882—1891): За архівними матеріалами // Записки історично-філологічного відділу ВУАН. — К., 1927. — Кн. 13/14. — С. 163—164.
- ¹³⁵ Пыпин А. Н. История русской этнографии: В 4 т. — СПб., 1891. — Т. 3: Этнография малорусская. — С. 189—190; Коялович М. О. 1) История русского самосознания по историческим памятникам и научным сочинениям. — СПб., 1893. — С. 423; 2) Поразительная изменчивость убеждений писателя //

Церковный вестник, издаваемый при С.-Петербургской духовной академии. — 1882. — 1 мая. — № 18. — С. 6–7.

¹³⁶ Коялович М. Прежние взгляды г. Кулиша на Россию и Польшу, на православие, унию и латинство // Церковный вестник, издаваемый при С.-Петербургской духовной академии. — 1882. — 5 июня. — № 23. — С. 6.

¹³⁷ Костомаров Н. 1) О козаках. По поводу статьи Кулиша, напечатанной в 3-й и 6-й тетрадах Русского Архива (изд. 1877 г.). Историко-критический очерк // Русская старина. — 1878. — Т. 21. — № 3. — С. 385–402; 2) П. А. Кулиш и его последняя литературная деятельность // Киевская старина. — 1883. — № 2. — С. 221–234; та ін.

¹³⁸ Ива[ще]нко П. Шевченко, Максимович и Костомаров пред историческим (?) судом Кулиша // Киевлянин. — 1875. — 8 марта. — № 29. — С. 1–3; «Киевлянин» за Шевченка // Киевский телеграф. — 1875. — 14 марта. — № 32. — С. 2.

¹³⁹ Єфремов С. Без синтезу. До життєвої драми Куліша // Записки історично-філологічного відділу ВУАН. — К., 1924. — Кн. 4. — С. 75.

¹⁴⁰ Житецький І. Куліш і Костомаров (недруковане листування 1860–70 рр.) // Україна. — 1927. — Кн. 1/2. — С. 40.

¹⁴¹ Данилов В. Матеріали для біографії Н. І. Костомарова // Україна. — 1907. — Т. 4. — Кн. 2/3. — С. 254.

¹⁴² Шенрок В. П. А. Кулиш... — С. 247.

¹⁴³ Грушевський М. В тридцяті роковини Куліша. Соціально-традиційні підоснови Кулішевої творчості // Україна. — 1927. — Кн. 1/2. — С. 10.

¹⁴⁴ Кулиш П. А. История воссоединения Руси. — М., 1877. — Т. 3: Религиозное, социальное и национальное движение в эпоху Иова Борецкого. — С. 146–147.

¹⁴⁵ [Драгоманов М. П.]. Малорусское литературное движение // Киевский телеграф. — 1875. — 7 февр. — № 17. — С. 2.

¹⁴⁶ Нахлік Є. К. Пантелеймон Куліш: Особистість, письменник, мислитель. — Т. 2. — С. 52.

¹⁴⁷ Скринник М. Пантелеймон Куліш як речник консервативної духовної традиції в Україні // Сучасність. — 2001. — № 5. — С. 89–90.

¹⁴⁸ Грушевський М. В тридцяті роковини Куліша... — С. 30.

¹⁴⁹ Грушевський М. Історія України-Руси: У 11 т., 12 кн. — Репр. — К., 1995. — Т. 7: Козацькі часи — до року 1625. — С. 567.

¹⁵⁰ Багалей Д. И. Русская историография. — Х., 1911. — С. 448.

¹⁵¹ Нахлік Є. К. Пантелеймон Куліш: Особистість, письменник, мислитель. — Т. 1. — С. 242.

¹⁵² Там само. — С. 343.

¹⁵³ Грушевський М. Історія України-Руси. — С. 566.

¹⁵⁴ Драгоманов М. Листи на Наддніпрянську Україну. — Коломия, 1894. — С. 127.

¹⁵⁵ Багалій Д. Історіографічний вступ... — С. 228.

¹⁵⁶ Грушевський М. Развитие украинских изучений в XIX в. и раскрытие в них основных вопросов украиноведения // Украинский народ в его прошлом и настоящем: В 2 т. — СПб., 1914. — Т. 1. — С. 28; Похила Л. Історична праця П. Куліша «Первий період козацтва од його початку до ворогування з ляхами» // Молода нація: Альманах. — 2004. — № 1. — С. 91–92.

- ¹⁵⁷ Шенрок В. П. А. Кулиш... — С. 195, 244 (прим.1).
- ¹⁵⁸ Вибрані листи Пантелеймона Куліша... — С. 278.
- ¹⁵⁹ Барвінський О. Спомини з мого життя. — С. 173.
- ¹⁶⁰ Вибрані листи Пантелеймона Куліша... — С. 221.
- ¹⁶¹ Барвінський О. Спомини з мого життя. — С. 208.
- ¹⁶² Вибрані листи Пантелеймона Куліша... — С. 228.
- ¹⁶³ Шенрок В. П. А. Кулиш... — С. 212.
- ¹⁶⁴ Кулиш П. А. Хуторская философия... — С. 77.
- ¹⁶⁵ Кулиш П. Отпадение Малороссии от Польши (1340—1654). — М., 1888. — Т. 1. — С. 40—42.
- ¹⁶⁶ Карпов Г. Объяснение на сочинение П. А. Кулиша «Отпадение Малороссии от Польши» // Чтения в Императорском Обществе истории и древностей российских при Московском университете. — М., 1888. — Кн. 4. — С. I—II; Тодийчук О. В. Украина XVI—XVIII вв. в трудах Общества истории и древностей российских. — К., 1989. — С. 110—111.
- ¹⁶⁷ Карпов Г. В защиту Богдана Хмельницкого. Историко-критическое объяснение по поводу сочинения П. А. Кулиша «Отпадение Малороссии от Польши» // Чтения в императорском Обществе истории и древностей российских при Московском университете. — М., 1889. — Кн. 1. — С. 1—104.
- ¹⁶⁸ Нахлік Є. К. Пантелеймон Куліш: Особистість, письменник, мислитель. — Т. 1. — С. 391.
- ¹⁶⁹ Федорук О. Сконфісована брошура Пантелеймона Куліша (спостереження над текстом і контекстом) // Пантелеймон Куліш: Матеріали і дослідження. — С. 200.
- ¹⁷⁰ Кулиш П. А. История Воссоединения Руси [авторський список для 2-го вид., випр. і доп.] // ІР НБУВ. — Ф. I. — Од. зб. 28460. — Арк. VIII.
- ¹⁷¹ Вибрані листи Пантелеймона Куліша... — С. 274.
- ¹⁷² Кулиш П. А. История Воссоединения Руси // ІР НБУВ. — Ф. I. — Од. зб. 28460. Арк. I—XIV, 1—312; Од. зб. 28467. — Арк. 1—289; Од. зб. 28462. — Арк. 1—294; Од. зб. 28461. — Арк. 1—150; Од. зб. 28463. — Арк. 1—170; Од. зб. 28464. — Арк. 1—111; Од. зб. 28466. — Арк. 1—340. Див. також: Федорук Я. Авторський список другого видання «Истории воссоединения Руси» // Молода нація: Альманах. — 2004. — № 1. — С. 93—98.
- ¹⁷³ Кулиш П. А. Отпадение Малороссии от Польши (1340—1654). — Т. 1. — 281 с.; М., 1888. — Т. 2. — 399 с.; М., 1889. — Т. 3. — 415 с.
- ¹⁷⁴ Кулиш П. А. История воссоединения Руси. — СПб., 1874. — Т. 2: От начала столетней козацко-шляхетской войны до восстановления в Киеве православной иерархии, в 1620 году. — С. VIII.
- ¹⁷⁵ Романовський В. Куліш і його праці по історії України // Книгар. — 1919. — Ч. 27. — Кол. 1802.
- ¹⁷⁶ Иконников В. С. Обзор литературы русской истории за 1874 год // Университетские известия. — К., 1875. — № 8. — С. 235.
- ¹⁷⁷ Кулиш П. А. Материалы для истории Воссоединения Руси. — М., 1877. — Т. 1: 1578—1630. — С. XI.
- ¹⁷⁸ Нахлік Є. К. Пантелеймон Куліш: Особистість, письменник, мислитель. — Т. 1. — С. 340—341.

- ¹⁷⁹ Кулиш П. А. История воссоединения Руси. — СПб., 1874. — Т. 1: От начала колонизации опустошенной татарским погромом Киево-Галицкой Руси до начала столетней козацко-шляхетской войны. — С. 1.
- ¹⁸⁰ Там само. — С. III.
- ¹⁸¹ Барвінський О. Спомини з мого життя. — С. 174.
- ¹⁸² Кулиш П. А. История воссоединения Руси. — Т. 1. — С. 1.
- ¹⁸³ Там само. — Т. 2. — С. 371–372.
- ¹⁸⁴ Там само. — Т. 2. — С. 259
- ¹⁸⁵ Бокль Г. Влияние законов природы на устройство общества и характер отдельных лиц // Отечественные записки. — 1861. — Т. 135. — Кн. 3. — С. 208.
- ¹⁸⁶ Кулиш П. А. История воссоединения Руси. — Т. 2. — С. 371.
- ¹⁸⁷ Кулиш П. Українофилам / Публ. О. Левицького // Записки Українського наукового товариства в Києві. — К., 1911. — Кн. 8. — С. 71.
- ¹⁸⁸ Кулиш П. Записная книжка «Заметки по алфавиту» // ІР НБУВ. — Ф. І, Од. зб. 28500. — Арк. 75, 82, 192 та ін.
- ¹⁸⁹ Кулиш П. Записная книжка [виписки з праць Г. Бокля, О. Бісмарка, О. Конта, Г. Спенсера, американських позитивістів, періодичних видань та ін.] // ІР НБУВ. — Ф. І. — Од. зб. 28442. — Арк. 12 зв., 51, 67 та ін.
- ¹⁹⁰ Кулиш П. А. Хуторская философия... — С. 13 (прим. 1).
- ¹⁹¹ Там само. — С. 5–6.
- ¹⁹² Д. С...о-М. [Мордовець Д.]. [Рец. на: Кулиш П. А. История воссоединения Руси. — СПб., 1874. — Т. 1] // С.-Петербургские ведомости. — 1874. — 14 (26) ноября. — № 314. — С. 1.
- ¹⁹³ Velychenko S. Op. cit. — Р. 191; Нахлік Є. Позитивізм у рецепції... — С. 123–126, 133–134; Жулинський М. «Розуміти високе значення людини»: Культурництво Пантелеймона Куліша як відповідь на виклик епохи // Пантелеймон Куліш: Матеріали і дослідження. — С. 9–10.
- ¹⁹⁴ Кулиш П. А. История воссоединения Руси. — Т. 1. — С. 3.
- ¹⁹⁵ Погляд М. П. Драгоманова на українську історію (його стаття по поводу переписки д. Куліша с Крашевським і Павликом) // Народ. — 1895. — № 17. — С. 264.
- ¹⁹⁶ Драгоманов М. Чудацькі думки про українську національну справу // Драгоманов М. П. Вибране. — К., 1991. — С. 490.
- ¹⁹⁷ Погляд М. П. Драгоманова на українську історію... — С. 265.
- ¹⁹⁸ Куліш П. А. Крашанка русинам і полякам на Великдень 1882 року. — Видана типом другим з додатком послідов'я. — Л., 1882. — С. 8.
- ¹⁹⁹ Куліш П. Твори. — С. 363.
- ²⁰⁰ Кирилюк Є. Пантелеймон Куліш / За ред. Я. Савченка. — Х.; К., 1929. — С. 32.
- ²⁰¹ Нахлік Є. К. Пантелеймон Куліш: Особистість, письменник, мислитель. — Т. 1. — С. 331.
- ²⁰² Кулиш П. А. История воссоединения Руси. — Т. 2. — С. 24–25 (прим. 1), С. 74, 149, 155, 172 (прим. 1), 208–210, 273–274 (прим. 2).
- ²⁰³ Барвінський О. Спомини з мого життя. — С. 142.
- ²⁰⁴ Кулиш П. А. Хуторская философия... — С. 111.
- ²⁰⁵ Жемчужников Л. М. Мои воспоминания из прошлого / Вступ. ст. и общ. ред. А. Г. Верещагиной. — Лг., 1971. — С. 405 (прим. 6).

- ²⁰⁶ Нахлік Є. К. Пантелеймон Куліш: Особистість, письменник, мислитель. — Т. 1. — С. 321–323.
- ²⁰⁷ Кулиш П. А. История воссоединения Руси. — Т. 2. — С. 149.
- ²⁰⁸ Там само. — Т. 1. — С. 8.
- ²⁰⁹ Кулиш П. А. История Воссоединения Руси [авторський список для 2-го, випр. і доп. вид.]. — Т. 1 // ІР НБУВ. — Ф. І. — Од. зб. 28460. — Арк. 10 зв. — 11.
- ²¹⁰ Куліш П. Твори. — С. 380.
- ²¹¹ Кулиш П. А. Хуторская философия... — С. 149.
- ²¹² Нахлік Є. К. Пантелеймон Куліш: Особистість, письменник, мислитель. — Т. 2. — С. 16, 20–21.
- ²¹³ Кулиш П. А. История воссоединения Руси. — Т. 3. — С. 97.
- ²¹⁴ Нахлік Є. Пантелеймон Куліш: До 170-річчя від дня народження. — К., 1989. — С. 27; Грабович Г. До історії української літератури. — К., 1997. — С. 178. Чижевський Д. Нариси з історії філософії на Україні // Чижевський Д. Філософські твори: У 4 т. / Під загальною ред. В. Лісового. — К., 2005. — Т. 1. — С. 124.
- ²¹⁵ Нахлік Є. К. Пантелеймон Куліш: Особистість, письменник, мислитель. — Т. 2. — С. 22.
- ²¹⁶ Там само. — С. 27.
- ²¹⁷ Кулиш П. А. История воссоединения Руси. — Т. 3. — С. 94–95.
- ²¹⁸ Там само. — Т. 2. — С. 93–94.
- ²¹⁹ Там само. — Т. 1. — С. 83 (прим. 1).
- ²²⁰ Там само. — Т. 1. — С. 21 (прим. 1).
- ²²¹ Там само. — Т. 2. — С. III.
- ²²² Там само. — Т. 3. — С. 199 (прим. 1).
- ²²³ Там само. — Т. 2. — С. III.
- ²²⁴ Кулиш П. А. Материалы для истории Воссоединения Руси. — М., 1877. — Т. 1: 1578–1630. — XVIII, 322, 1 с.
- ²²⁵ Кулиш П. А. История воссоединения Руси. — Т. 1. — С. 151.
- ²²⁶ Там само. — Т. 1. — С. 22–23; Кулиш П. Польская колонизация Юго-Западной Руси // Вестник Европы. — 1874. — № 3. — С. 8.
- ²²⁷ Кулиш П. Польская колонизация... — № 4. — С. 486.
- ²²⁸ Кулиш П. А. История воссоединения Руси. — Т. 1. — С. 225.
- ²²⁹ Там само. — Т. 1. — С. 44.
- ²³⁰ Там само. — Т. 1. — С. 166.
- ²³¹ Там само. — Т. 1. — С. 132.
- ²³² Там само. — Т. 1. — С. 66.
- ²³³ Там само. — Т. 2. — С. 270.
- ²³⁴ Там само. — Т. 1. — С. 167.
- ²³⁵ Там само. — Т. 2. — С. 158.
- ²³⁶ Кулиш П. А. 1) История воссоединения Руси. — Т. 2. — С. 160; 2) История Воссоединения Руси [авторський список для 2-го, випр. і доп. вид.]. — Т. 3 // ІР НБУВ. — Ф. І. — Од. зб. 28462. — Арк. 40.
- ²³⁷ Кулиш П. А. История воссоединения Руси. — Т. 2. — С. 178–179.
- ²³⁸ Там само. — Т. 1. — С. 167.
- ²³⁹ Там само. — Т. 2. — С. 214.
- ²⁴⁰ Кулиш П. А. История Воссоединения Руси [авторський список для 2-го, випр. і доп. вид.]. — Т. 2 // ІР НБУВ. — Ф. І. — Од. зб. 28467. — Арк. 161 зв.

- ²⁴¹ Кулиш П. А. История воссоединения Руси. — Т. 1. — С. 168.
- ²⁴² Там само. — С. 31, 177.
- ²⁴³ Там само. — Т. 3. — С. 266.
- ²⁴⁴ Похила Л. С. Історичні погляди П. Куліша: Автореф. дис. ... к. і. н.: 07. 00. 01 / Одеський державний ун-т ім. І. І. Мечникова. — К., 1998. — С. 13.
- ²⁴⁵ Кулиш П. А. История воссоединения Руси. — Т. 3. — 184, 232—233.
- ²⁴⁶ Кулиш П. А. Козаки по отношению к государству и обществу // Русский архив. — 1877. — Кн. 1. — Тетр. 3. — С. 352—368; Кн. 2. — Тетр. 6. — С. 113—135.
- ²⁴⁷ Там само. — Кн. 1. — Тетр. 3. — С. 353—354.
- ²⁴⁸ Кулиш П. А. Предисловие к сочинению Юрия Крижанича «Малорусские козаки между Россией и Польшей в 1659 г.» // ІР НБУВ. — Ф. 338. — Од. зб. 4. — Арк. 5—5 зв.
- ²⁴⁹ Кулиш П. А. История воссоединения Руси. — Т. 2. — С. 391.
- ²⁵⁰ Там само. — С. 156.
- ²⁵¹ Кулиш П. А. Крашанка русинам і полякам... — С. 33—34.
- ²⁵² Вибрані листи Пантелеймона Куліша... — С. 218.
- ²⁵³ Кулиш П. Козаки по отношению к государству... — Кн. 1. — Тетр. 3. — С. 355.
- ²⁵⁴ Кулиш П. История Воссоединения Руси // ІР НБУВ. — Ф. І. — Од. зб. 28462. — Арк. 239.
- ²⁵⁵ Соловьев С. Уния, козачество, раскол. [Рец. на]: 1) Коялович М. Литовская церковная уния; 2) Костомаров Н. Богдан Хмельницкий; 3) Щапов А. Русский раскол старообрядства // Атений. — 1859. — Ч. 2. — С. 393—420.
- ²⁵⁶ Кулиш П. Козаки по отношению к государству... — Кн. 1. — Тетр. 3. — С. 358.
- ²⁵⁷ Кулиш П. А. История воссоединения Руси. — Т. 2. — С. 417, 421.
- ²⁵⁸ Кулиш П. История Воссоединения Руси // ІР НБУВ. — Ф. І. — Од. зб. 28462. — Арк. 268.
- ²⁵⁹ Кулиш П. История воссоединения Руси. — Т. 3. — С. 33.
- ²⁶⁰ Кулиш П. История Воссоединения Руси // ІР НБУВ. — Ф. І. — Од. зб. 28462. — Арк. 48 зв.
- ²⁶¹ Кулиш П. История воссоединения Руси. — Т. 2. — С. 143 (прим. 1).
- ²⁶² Там само. — Т. 2. — С. 326.
- ²⁶³ Кулиш П. А. Отпадение Малороссии от Польши (1340—1654). — Т. 3. — С. 403.
- ²⁶⁴ Кулиш П. А. Судьбы Малороссии и Украины после татарского погрома // Живописная Россия. Отечество наше в его земельном, историческом, племенном, экономическом и бытовом значении / Под ред. П. П. Семенова. — СПб.; М., 1897. — Т. 5: Малороссия, Подолия и Волынь. — Часть 2: Полтавская, Черниговская, Волынская, Подольская, Харьковская и Киевская губерния. — С. 144.
- ²⁶⁵ Кулиш П. Украинские казаки и паны в двадцатилетие перед бунтом Богдана Хмельницкого // Русское обозрение. — 1895. — № 5. — С. 190.
- ²⁶⁶ Кулиш П. Судьбы Малороссии и Украины... — С. 137.
- ²⁶⁷ Кулиш П. Украинские казаки и паны... — № 1. — С. 303.
- ²⁶⁸ Там само. — С. 319.
- ²⁶⁹ Гринченко Б. П. А. Кулиш: Биографический очерк. — Чернигов, 1899. — С. 42.

- ²⁷⁰ Ю. Л. [Луцький Ю.]. Пантелеймон Куліш // Вибрані листи Пантелеймона Куліша... — С. 16.
- ²⁷¹ Могилянський М. П. О. Куліш у 90-х роках (листи й документи) // Червоний шлях. — 1925. — № 8. — С. 192.
- ²⁷² Славницікий [И. П.]. Воспоминания о П. А. Кулише... — Арк. 6.
- ²⁷³ Кулиш П. А. Хуторская философия... — С. 97.
- ²⁷⁴ Кулиш П. Судьбы Киевского Великого княжества и удельных княжеств Киево-Днепровской Руси до татарского погрома // Живописная Россия. Отечество наше в его земельном, историческом, племенном, экономическом и бытовом значении / Под ред. П. П. Семенова. — СПб.; М., 1897. — Т. 5. — Ч. 2. — С. 97.
- ²⁷⁵ Кулиш П. А. Хуторская философия... — С. 102.
- ²⁷⁶ Там само. — С. 104—105.
- ²⁷⁷ Кулиш П. А. История воссоединения Руси. — Т. 1. — С. 165.
- ²⁷⁸ Там само. — Т. 1. — С. 248.
- ²⁷⁹ Там само. — Т. 3. — С. 270—271.
- ²⁸⁰ Там само. — С. 106, 268.
- ²⁸¹ Там само. — Т. 1. — С. 253.
- ²⁸² Кулиш П. А. Задумы [автограф, підготовчі матеріали] // ІР НБУВ. — Ф. І. — Од. зб. 28494. — Арк. 2.
- ²⁸³ Кулиш П. А. История воссоединения Руси — Т. 3. — С. 315.
- ²⁸⁴ Кулиш П. Украинские казаки и паны... — № 1. — С. 199.
- ²⁸⁵ Вибрані листи Пантелеймона Куліша... — С. 229.
- ²⁸⁶ Куліш П. А. Крашанка русинам і полякам... — С. 20.
- ²⁸⁷ Томашівський С. Про ідеї, героїв і політику. Відкритий лист до В. Липинського з додатками. — Л., 1929. — С. 97—98.
- ²⁸⁸ Шевелів Б. Звільнення П. О. Куліша з підданства Росії [автограф статті, Чернівці, серпень 1927] // ІР НБУВ. — Ф. Х. — Од. зб. 18440. — Арк. 16; Чубський П. П. [Могилянський М.]. Вихід П. О. Куліша з російського підданства та поворот до російського підданства (рр. 1882—1891): За архівними матеріалами // Записки історично-філологічного відділу ВУАН. — К., 1927. — Кн. 13/14. — С. 152—166.
- ²⁸⁹ Петров В. Пантелеймон Куліш у п'ятдесяті роки... — С. 19.
- ²⁹⁰ Нахлік Є. К. Пантелеймон Куліш: Особистість, письменник, мислитель. — Т. 2. — С. 24.
- ²⁹¹ Там само. — С. 78.
- ²⁹² Там само. — С. 60.
- ²⁹³ Вибрані листи Пантелеймона Куліша... — С. 310.